

חויית האבהות של אבות גרושים מהמגזר הציוני- דתי אשר התגרשו

בעת שילדיהם היו בגיל הרך (0-6)

מורן אלוני

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כחלק ממילוי הדרישות לקבלת

התואר "מוסמך האוניברסיטה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות

בית הספר לעבודה סוציאלית

נובמבר 2018

חויית האבהות של אבות גרושים מהמגזר הציוני- דתי אשר התגרשו בעת שילדיהם היו

בגיל הרך (0-6)

מאת : מורן אלוני

בהנחיית : ד"ר חיה קורן

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כחלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות

בית הספר לעבודה סוציאלית

נובמבר 2018

מאושר על ידי _____ תאריך _____

(מנחת העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____

(יו"ר הוועדה החוגית לתואר שני)

IV-V.....	תקציר
VI.....	רשימת טבלאות
1.....	מבוא
2-14.....	1. סקירת ספרות
2-5.....	1.1 משפחה ונישואים
2-3.....	1.1.1 משפחה ונישואים בחברה המודרנית
3-4.....	1.1.2 משפחה ונישואים ביהדות
4-5.....	1.1.3 משפחה ונישואים בחברה הציונית- דתית
5-10.....	1.2 גירוש
6-9.....	1.2.1 גירוש בחברה המודרנית
7-9.....	1.2.1.1 אבות גירוש בחברה המודרנית
9-10.....	1.2.2 גירוש ביהדות
10.....	1.2.3 גירוש בחברה הציונית דתית
10-14.....	1.3 אבהות
11-12.....	1.3.1 אבהות בחברה המודרנית
12-13.....	1.3.2 אבהות ביהדות
13-14.....	1.3.3 אבהות בחברה הציונית דתית
14.....	1.4 שאלות המחקר
15-20.....	2. פרק השיטה
15.....	2.1 אופי המחקר
15-16.....	2.2 ניתוח פנומנולוגי פרשני (IPA)
15.....	2.2.1 פנומנולוגיה
15.....	2.2.2 הרמנויטיקה
16.....	2.2.3 אידיאוגרפיה
16.....	2.3 מדגם
18.....	2.4 כלי המחקר
18-19.....	2.5 ניתוח הראיונות על פי IPA
19-20.....	2.6 אתיקת איסוף הנתונים
20.....	2.7 תוקף ומהימנות
21-68.....	3. פרק הממצאים
21-33.....	3.1 תמה I - חווית האבות הגרושים את החברה הציונית דתית: הממד התרבותי
21-25.....	3.1.1 אב גרוש בחברה הדתית: חוויה של ריחוק והדרה
25-29.....	3.1.2 מה התכלית? חתונה!
29-33.....	3.1.3 אנחנו אנשי השוליים: מקומם של האבות הגרושים בחברה הדתית
33-57.....	3.2 תמה II - חווית אבות גרושים דתיים את עצמם בעקבות הגירוש: הממד התוך- אישי
33-38.....	3.2.1 אין פרות קדושות: דרכים שונות להתמודדות עם הבדידות
38-41.....	3.2.2 משבר אמוני
41-57.....	3.2.3 חווית האבהות כעקירה
42-46.....	3.2.3.1 געגוע שורף: כאב הריחוק
47-48.....	3.2.3.2 אבא פיצה: היעדר אבהות משמעותית
48-51.....	3.2.3.3 אבהות בזכוכית מגדלת: החוויה המגדרית
51-57.....	3.2.3.4 אבהות מסוג אחר: צמיחה מתוך המשבר
57-68.....	3.3 תמה III - חווית אבות גרושים את בני משפחתם (הוריהם וילדיהם): הממד הבין- אישי
57-63.....	3.3.1 חינוך דתי

63-68.....	3.3.2 דתיותו של האב הגרוש מול משפחתו : הלימה והיעדר הלימה
69-78.....	4. פרק הדיון.....
69-71.....	4.1 החיים בחברה הציונית דתית: בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם
71-73.....	4.2 עקירה כאובדן: תהליך האבל
73-74.....	4.2.1 משמעות המשבר : נקודת המפנה
74-75.....	4.3 יחסים בין- דוריים בקרב אבות גרושים לילדים בגיל הרך בחברה הציונית דתית
75-76.....	4.4 סיכום על פי הגישה האקולוגית
76-77	4.5 מגבלות המחקר
77.....	4.6 השלכות לתיאוריה, להמשך מחקר ולפרקטיקה בעבודה סוציאלית
78.....	4.7 רפלקציה ונימה אישית
79-88.....	רשימה ביבליוגרפית
89.....	נספחים: נספח 1- שאלון סוציו- דמוגרפי
90-91.....	נספח 2- מדריך ראיון
92.....	נספח 3- טופס פנייה להשתתפות במחקר
93.....	נספח 4- אישור השתתפות במחקר

הכרת תודה

ברצוני להודות לד"ר חיה קורן על ההנחיה המקצועית והמסורה לכל אורך הדרך. על ההיכרות עם עולם המחקר האיכותני, ועם השיטה הפנומנולוגית- פרשנית בפרט, דרכה נחשפתי לרבדים העמוקים של המציאות הנגלית בפני. תודה על הסבלנות והתמיכה ועל האמונה בי ובמחקר, עוד משיחת הטלפון הראשונה.

תודה להוריי על היותכם הקרקע היציבה המאפשרת לי לחלום. אתם כל כך משמעותיים בחיי, בכל כך הרבה מובנים.

תודה לבן זוגי, על ההורות המשותפת ועל התמיכה בלילות ארוכים של כתיבה. אתה השמיים שלי ובזכותך אין דבר שהוא אינו אפשרי.

תודה לילדיי האהובים על הסבלנות. אתם המורים האמתיים של חיי, הלוואי ולמדתם מהתקופה הזו משהו על מסירות, סקרנות והגשמה.

תודה לאבות המרואיינים על שהסכמתם לחשוף עצמכם בפניי ולגעת באומץ בנימי הכאב. בלעדיכם זה לא היה יכול לקרות.

אחרון, אך ראשון בכל, תודה לאל. בתפילה שיהא הכול נחת רוח מלפניך.

חווית האבהות של אבות מהמגזר הדתי- לאומי אשר התגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך (0-6)

מורן אלוני

תקציר

מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון את חווית האבהות של אבות גרושים מהמגזר הדתי- לאומי אשר התגרשו כשילדיהם היו בגיל הרך (0-6). החברה הדתית בישראל נעה על רצף שבין ישן לחדש, רצף שבין שמירה על אורח חיים מסורתי תוך קיום ההלכה לבין רצונה להשתלב בחיים המודרניים (שוורץ, 2003). דואליות זו יוצרת סתירה ובלבול בקרב אנשי הציונות הדתית שחשים כי מצופה מהם לנהל אורח חיים מודרני של בניית קריירה, תוך שמירה על ערכים מסורתיים של נישואים בגיל צעיר לקיום מצוות פרו ורבו והקמת משפחה גדולה. נוכח הגירושים חל שיבוש מסוים, בקרב אותם אבות במטרה החשובה של היהדות, שהינה הקמת משפחה. כיצד שיבוש זה משפיע על עצם האבהות, ועל ההורות ודפוסי, טרם נבחן. לאור תהליכי קידמה ותיעוש (Dincer, 2010 ; Cohen- Israeli & Remennick, 2015), בחברה בישראל בדומה לחברות אחרות, שיעורי הגירושין עולים (הלמ"ס, 2018). בעקבות הגירושים נאלצים האבות לסגל לעצמם מודל הורי שלא היו רגילים בו בעת נישואיהם. אבות רבים מגלים כי אבהותם נפגעת לאחר הגירושים בהיבט של הזמן במחיצת ילדיהם. זאת מאחר והמדיניות הנהוגה בישראל נוטה לראות באם כאפשרות הטבעית להורה משמורן, פרט למקרים חריגים בהם הוכחה חוסר מסוגלותה ההורית (Mercadante, Taylor & Pooley, 2014). השינוי שחל במעמד האב בשנים האחרונות, בא לידי ביטוי החל מאבות הלוקחים חלק פעיל יותר בחיי ילדיהם, וכלה בארגונים שונים הפועלים לסייע לאבות לממש את אבהותם במקרה של גירושים. במחקר זה נרצה לבחון כיצד, אם בכלל, שינויים אלה בדפוס האב חלחלו לחברה הציונית דתית.

לצורך המחקר רואיינו 15 אבות גרושים מהמגזר הציוני- דתי אשר נישאו כשהיו בגילאי 20-31, וכשהתגרשו היו בגילאי 26-41. המשתתפים במחקר רואיינו על בסיס מדריך ראיון מובנה למחצה. ניתוח הנתונים נעשה על פי השיטה הפנומנולוגי הפרשני (Interpretative Phenomenological Analysis). זוהי גישה למחקר איכותני, אמפירי ופסיכולוגי הבוחנת כיצד האדם מעניק משמעות בהקשר הרלוונטי לתופעה הנחקרת.

הממצאים כללו שלוש תמות עיקריות, שלכל אחת מהן תתי תמה משלה : 1. חווית אבות גרושים את החברה הדתית לאומית : הממד התרבותי ; א. אב גרוש בחברה הדתית : חוויה של ריחוק והדרה. ב. מה התכלית? חתונה! ג. אנחנו אנשי השוליים. 2. חווית אבות גרושים דתיים את עצמם בעקבות הגירושים : הממד התוך אישי ; א. אין פרות קדושות. ב. משבר אמוני. ג. חווית האבהות כעקירה ; ג. געגוע שורף : כאב הריחוק. ג. אבא פיצה : היעדר אבהות משמעותית. ג. אבהות בזכוכית מגדלת : החוויה המגדרית.

ג.4 אבהות מסוג אחר : צמיחה מתוך המשבר. 3. חווית אבות גרושים דתיים את בני משפחתם (הוריהם ו/או ילדיהם) : הממד הבין-אישי ; א. חינוך דתי. ב. דתיותו של האב הגרוש מול משפחתו : הלימה והיעדר הלימה.

בפרק הדיון נדונה חווית האבהות בפרספקטיבות שונות הנשענות על הממדים שתוארו בפרק הממצאים. בתחילה תוארה האבהות מפרספקטיבה תרבותית הדנה בטיבן של חברות שונות, קולקטיביות ואינדיבידואליסטיות. בהמשך נדונה האבהות מפרספקטיבה של תיאוריות פסיכולוגיות אודות אובדן ואבל ביחס למשבר הגירושם ולהשפעתו על האבהות וכן לצמיחה המתקיימת מתוך המשבר (Posttraumatic growth) ולהבניית משמעות אחרת של אבהות מתוך הגירושם. בסיום פרק זה נדונה האבהות בפרספקטיבה של היחסים הבין-דוריים המתקיימים בין האבות הגרושים להוריהם ובין האבות הגרושים לילדיהם.

לממצאי המחקר השלכות לתיאוריה ולפרקטיקה. מבחינת תיאורטית הם עשויים לסייע להבנת החוויה האבהית של אבות גרושים מהמגזר הדתי שהתגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך. במובן הרחב יותר ממצאי מחקר זה יכולים לתרום להבנה מעמיקה לגבי תהליכי שינוי תרבותיים בסוגיית גירושם, תפקידי מגדר ודתיות בחברה כמו ישראל הממוקמת בין מסורתיות למודרניות (Lavee & Katz, 2003)

מבחינת הפרקטיקה הם מציגים את מערכת התמיכה לה זקוקים האבות וילדיהם נוכח משבר הגירושם והפרידה אשר לו משמעות עמוקה אף יותר בחברה הדתית, ואת רצונם וניסיונם למעורבות הורית ככל הניתן, לאחר הגירושם, ואת החוויה הדתית הנוכחת ומפעמת בחוויה האישית כאב גרוש דתי. כמו כן, הם מציפים סוגיות ייחודיות שיכולות לסייע למטפלים ואנשי מקצוע בהבנה והעמקה של מטופליהם, כגון : התוויה חברתית לנישואים בגיל צעיר, השונות החברתית עם תהליך הגירושם, החוויה האבהית הקשה כתוצאה מהליך הגירושם והרצון לאבהות נוכחת ומשמעותית שלעיתים נתפסת כחריגה בחברה הדתית.

רשימת טבלאות

טבלה 1- נתונים סוציו- דמוגרפיים של המרואיינים.....16

מבוא

מחקר זה בודק את חוויית האבהות של אבות גרושים מהמגזר הציוני דתי, אשר התגרשו כאשר ילדיהם היו בגיל הרך (0-6). משמעות היות הילדים בגיל הרך הינה חשובה מאחר שמדובר, לרוב, במערכת נישואים קצרה. מחקר זה בודק מהם מרכיבי האבהות, לאור המאפיינים הייחודיים של האוכלוסייה הנחקרת. בחברה הציונית דתית אשר בה גדלו והתחנכו האבות הגרושים ובה הם מחנכים כיום את ילדיהם, עולה המשפחה כמודל החיים הראוי, זאת על אף שבחברה הכללית נישואים רשמיים מאבדים מערכם ושיעורם צונח (Cassalls, 2013). בחברה זו להקמת משפחה ערך דתי נוכח הציווי הראשון בתורה 'פרו ורבו ומלאו את הארץ', ועל כן יש צורך וערך להיות שותפים ביישובו של עולם, בהתפתחותו ובהמשכותו (ברוש, 2012). כל הנוגע לעיסוק בגוף ובמיניות נחשב בשנות ההתבגרות כטאבו שאין לעסוק בו, באופן שעומד בסתירה למצופה מבני זוג לאחר נישואיהם. לנערים דתיים מועבר המסר לפיו עליהם לתעל את דחפיהם המיניים למסגרת המותרת, היינו לנישואים. נערים בחברה הציונית דתית לומדים כי מסגרת נישואים היא שתיתן מענה לתשוקותיהם ולרצונותיהם המיניים (Marmon- Grumet, 2008). על אף שהחברה המערבית עודה רואה בנישואים כהתחייבות לכל החיים, רבים מהזוגות מכירים באפשרות כי ייתכן ונישואיהם לא יעלו יפה. על פי הסטטיסטיקה, כמעט מחצית מכל הזוגות הנשואים בארצות הברית, יתגרשו (Meltzer, 2011). למרות הערך המקודש של משפחה ונישואים בחברה הדתית, הגירושים הינם כלי מותר נוכח זכות האדם לחופש ועל כן אין לאסור אותם (ווסטרייך, 2014). ברם, מחקרים ברחבי העולם הנוגעים לגירושים בחברות קולקטיביות מראים עלייה קטנה ואיטית בשיעורי הגירושים (Barth & Ben-Ari, 2014). זאת בעוד שבחברה המערבית גירושים הפכו לנפוצים יותר ויותר במהלך העשורים האחרונים (Bodenmann et al, 2006). לאחר גירושיהם חווים אבות רבים תקופה בעלת קושי רגשי רב, הם חשים פגועים ואבלים, בין היתר, בשל הניתוק מילדיהם וחוסר היכולת לראותם מדי יום (Taylor & Pooley, 2014). לשם קיומו של מחקר זה נבחרה אוכלוסיית מחקר המונה 15 אבות גרושים אשר גדלו והתחנכו בחברה הדתית ורואים עצמם שייכים אליה גם היום. מאחר ומדובר באבות אשר התגרשו כשילדיהם היו בגיל הרך, מדובר, כאמור, במערכת נישואים קצרה יחסית (על פי רוב). כמו כן, אוכלוסיית המחקר רואינה כמשבר הגירושים נוכח ומהדהד בחוויה האבהית, כך שלאור מאפיינים ייחודיים אלה נבחרה שיטת המחקר האיכותית- פנומנולוגית ככזו שתאפשר העמקה בשאלת החוויה האבהית.

1. סקירת ספרות

1.1 משפחה ונישואים

משפחה היא המוסד הוותיק ביותר בחברה (Asay & DeFrain, 2007) ומהווה את הבסיס לכל חברה (Berger, 2002). עוד מראשית ימי האנושות אנשים קיבצו עצמם לתוך משפחות וזאת על מנת למצוא תמיכה רגשית ופיזית יחד עם תחושת שייכות (Asay & DeFrain, 2007). על אף שהמבנה המשפחתי עשוי להשתנות ממקום למקום ערך המשפחה ממשיך להתקיים (Asay & DeFrain, 2007). בהתאם, נישואים בישראל היו ועודם תופעה רחבה מאוד. למעשה, רק פחות מ-3% מכלל האוכלוסייה בישראל לא יינשאו עד גיל 50 (Lavee & Katz, 2003). אם כן, אין זה מפתיע כי בשנת 2008 94% מהישראלים בגילאי 45-49 הינם נשואים, או היו נשואים בעברם לפחות פעם אחת (Bystrov, 2012).

1.1.1 משפחה ונישואים בחברה המודרנית

משפחות מאז ומתמיד עברו שינויים פנימיים במסגרת התפתחותם הנורמטיבית (Browning, 2003). תהליכי מודרניזציה יצרו גם שינויים חיצוניים כתוצאה מתהליכי עיור והתפתחות טכנולוגיות בריאות. תהליכי עיור פרקו משפחות מורחבות לגרעיניות וטכנולוגיות בריאות אפשרו תכנון משפחה וטיפול פוריות (Cowgill, 1974). כתוצאה משינויים אלה, נישואים רשמיים מאבדים מערכם ושיעורם צונח והחיים במודל זוגי ללא נישואים, כמו קוהביטציה, עולים (Berger, 2002 ; Cassells, 2013). בנוסף, מתוארים כיום מבנים רבים של משפחות: משפחות חד הוריות (כתוצאה מגירושים או מבחירה), משפחות בראשן עומדים הורים חד מיניים, משפחות חורגות ומשפחות מעורבות (Cassells, 2013). מודל משפחתי נוסף הוא מודל משפחתי שבראש עומדת אם הטרוסקסואלית ואב הומוסקסואל שחברו יחד לשם הבאת ילד משותף לעולם וגידולו, על אף שהם אינם נשואים וחיים בנפרד. הגישה העומדת בבסיס מודל משפחתי זה סוברת כי להיות הורה הינה זכות הניתנת לכל אדם וזאת ללא קשר להעדפה המינית או לרצון להינשא של אחד מההורים. מימוש זכות זו יכולה להיעשות במודל משפחתי אלטרנטיבי (Segal- Engelchin, Erera & Cwikel, 2005). השינוי שעוברות המשפחות הוא ללא ספק מונע משינוי ערכי- חברתי, רצונות אישיים והתנועה הפמיניסטית אשר שחררה את האישה מגבולות הנישואים והאימהות (Cassells, 2013). ככלל, החברה הישראלית מוכוונת ילדים, קרי, מצופה מזוגות נשואים להביא ילדים וזוגות ללא ילדים לא

נחשבים למשפחה. קרוב ל- 60% מהישראלים סוברים כי זוגות ללא ילדים חיים "חיים ריקים" ויותר מ- 80% מאמינים כי האושר העילאי ביותר הוא זה הטמון בגידול ילדים (Lavee & Katz, 2003).

1.1.2 משפחה ונישואים ביהדות

ביהדות נושא המשפחה תופס מקום ראשון ומרכזי. בקבלה היהודית נהוג לכנות את מי שאינו נשוי בכינוי 'palga gufa' - אדם בעל חצי גוף (Freid, 1968), ביטוי המשקף את הגישה המסורתית של היהדות כלפי הנישואים. אחת המטרות המרכזיות של הנישואים היא הקמת משפחה והולדת ילדים, על מנת לאפשר את קיום הצו והברכה שנאמרו לאדם הראשון "פרו ורבו ומלאו את הארץ". מלבד הדחף האישי והרצון לדאוג להמשכיות הפרטית והמימוש העצמי, יש צורך וערך להיות שותף ביישובו של עולם, בהתפתחותו ובהמשכיותו (ברוש, 2012). ההתבוננות בחובת האדם בנישואים מתחילה עוד בדבריהם של חכמי המשנה ונמשכת עד ימינו. כמאמר המשנה:

"הוא היה אומר בן חמש למקרא... בן שמונה עשרה לחופה"

השולחן ערוך מתייחס גם הוא לחובת האדם לנישואין:

"חייב כל אדם לישא אישה כדי לפרות ולרבות. וכל מי שאינו עוסק בפריה ורביה, כאילו שופך דמים,

וממעט את הדמות, וגורם לשכינה שתסתלק מישראל".

בקרב משפחות חרדיות בישראל, המשפחה נחשבת לאחד היסודות החשובים ביותר עם שכיחות

נישואים בגיל מוקדם וממוצע של שישה ילדים (Barth & Ben-Ari, 2013). במחקר שנערך בקרב האוכלוסייה היהודית, נמצא כי 73% מהמרוויינים הביעו את רצונם לקיים חתונה דתית ו- 64% מתוכם ציינו כי על זוג הרוצה להביא ילדים לעולם, להינשא (Bystrov, 2012). עקרות בחברה הדתית מהווה גורם מתח ולחץ רב, עקב הדרישה הדתית לפריה ורביה (Pirutinsky, Schechter, Kor & Rosmarin, 2015).

תשתית הפסיקה הדתית העוסקת בפיריון מתבססת על אידיאולוגיה שמגמתה עידוד ילודה כמעט בכל מחיר. עוצמתה של אידיאולוגיה זו, מקורה בתפיסה מגדרית שלפיה תפקידן העיקרי של נשים הוא פיריון ואימהות, המגדירים נשים ונשיות (עיר-שי, 2006). בתרבות החרדית כמו גם בתרבות הציונית דתית כיום, ישנה אינדוקטרינציה לריבוי ילודה, הנעשית הן על ידי הוראה רבנית גורפת להרבות בילודה והן בעקבות נורמה חברתית המעודדת נשים לרצות עוד ועוד ילדים ולראות בכך את ייעודן (קהת, 2013). יתרה מכך,

בפסיקה הרבנית כיום בתחום טיפולי הפוריות, מסתמנת מגמה של החמרה רבה בכל הנוגע למין ללא פיריון, כמו גם התנגדות נחרצת לאמצעי מניעה והפלות (עיר-שי, 2006). עצם העיסוק בגוף ובמיניות נחשב

בשנות הנעור וההתבגרות כטאבו שאין לעסוק בו. חינוך זה עומד בסתירה לציפיות מבני הזוג לאחר החופה. בשנות התבגרותם מועבר לנערים דתיים מסר ברור לפיו עליהם לדחות את הרצון המיני ולתעל את דחפיהם המיניים (הרצויים והנורמליים) למסגרות המותרות בלבד, היינו, לנישואים. נערים בחברה

הדתית לומדים כי מסגרת הנישואים היא שתיתן מענה לתשוקותיהם ולרצונותיהם המיניים (Marmon- Grumet, 2008). במחקר שנערך בקרב משפחות יהודיות דתיות וחרדיות נמצא כי אין עדות לכך שכלל שמספר הילדים רב כך ישנם קשיים פסיכוסוציאליים רבים יותר. זהו ממצא מפתיע שעמד בניגוד לממצאים אחרים באוכלוסייה הכללית. ככלל, נמצא כי מספר הילדים איננו מופיע כקשור לקשיים בתפקוד הפסיכולוגי בקרב יהודים דתיים. בהתחשב לעוצמת הערך הדתי שבהקמת משפחה וגידול ילדים בקרב החברה היהודית, הורים דתיים וחרדיים חווים את הלחץ מבעד לעדשה דתית ומקבלים זאת כחובה דתית המוטלת עליהם (Pirutinsky, Schechter, Kor & Rosmarin, 2015).

1.1.3 משפחה ונישואים בחברה הציונית- דתית

הציונות הדתית כתנועה היסטורית, הייתה משחר ימיה תנועה מהפכנית. היסוד המהפכני שלה התבטא בכך שהיא סיגלה לעצמה ערכים מודרניים כחלק בסיסי מתשתית עולמה הרוחני. זו תנועה שקמה מתוך חברה ותרבות מסורתית שנפתחה אל ה'חוץ', והטמיעה לתוכה יסודות חדשים הלוקחים מן המודרניזם. מדובר במהפכה רדיקלית בחייו ובהשקפת עולמו של היהודי האורתודוקסי על סף המאה ה-20: יוזמה של גאולה, חתירה ליצירת טיפוס דתי- מודרני חדש, מרד בעולם הרבני האנטי- ציוני של מזרח אירופה, כל אלה הם יסודות המהפכנות של הציונות הדתית (שוורץ, 2003). בשנים הראשונות למדינה, התאפיינה הציונות הדתית בבדידות. לפער האידיאולוגי שבין הציונות הדתית לגושים שמשני עבריה, החילונים והחרדים, היו השלכות מעשיות מידיות שגרמו לדתיים הלאומיים להיבדל חברתית (ארן, 2003). החברה הציונית דתית רואה עצמה מחויבת למערכת החוקים והערכים הדתית אך גם רואה עצמה כשייכת לתרבות המודרנית- מערבית של כלל החברה הישראלית (Shalev, Baum & Itzhaky, 2012a). כך שביחס לחרדים הם פחותים בשל היותם ציונים וביחס לחילונים הם פחותים בשל היותם דתיים (ארן, 2003). החברה הציונית דתית מהווה בקירוב 15% מהאוכלוסייה היהודית בישראל. הרצף הדתי בחברה זו נע בין חרדי לאומי אשר מקיים אורח חיים חרדי לבין דתי ליברלי ('דתי לייט'), הרואה עצמו קשור לחיים הדתיים בהקשרם התרבותי והקהילתי בלבד (Shalev, Baum & Itzhaki, 2012b). נראה כי התמודדות עם הפער שבין מציאות החיים מחד ו"דבר ההלכה" מאידך מביאים רבים מהזוגות בציבור הציוני דתי לחוש מצוקה רבה. מוקדי מצוקה אלה נובעים משלושה גורמים: הראשון, חינוך בתקופת הילדות והנערות בכל מה שנוגע לגוף, ליחס אליו, לקבלתו ולהתמודדות עם תופעות הקשורות אליו. כיום לא מתקיים בחינוך הציוני- דתי שיח פתוח בנושאים אלה של גוף, יצר ומיניות ונישואים כמענה לקושי שבשמירת איסור נגיעה. השני, נישואין בגיל צעיר מתוך רצון להתמסד ולעיתים נישואים מ"הסיבות הלא נכונות" כניסיון להתרחק מבית ההורים. גורם שלישי ואחרון, תכנון המשפחה ודחיית הריון. בשל עמדת ההלכה המחייבת הולדת ילדים גם כשהעיתוי לכך אינו נכון מבחינת בני הזוג

(פיוטרקובסקי, 2007). במחקר שנערך בקרב זוגות נשואים בשנתם הראשונה מהחברה הציונית דתית, נמצאו קשיים הקשורים לקיום יחסי מין ככלל ולהתנסות המינית הראשונה, בפרט. הממצאים הצביעו על כך שהאינטראקציה המינית הראשונה בין בני הזוג קשורה לקשיים רגשיים והתנהגותיים, שנראה כי נעוצה באופייה המסורתי של החברה הדתית בישראל (Shalev, Baum & Itzhaky, 2012b).

על אף שהמשתתפים למגזר הדתי לאומי מהווים חלק מהעולם המודרני עם גיוסם לצבא, השתלבותם באקדמיה ובשוק העבודה, הליך בחירת בן הזוג דומה לזה שבחברה החרדית. גם במידה וההכרות בין בני זוג נעשית במרחב הציבורי הכללי (לדוג' באוניברסיטה, באתרי היכרויות וברשתות החברתיות השונות) ההיכרות ביניהם מכוונת לנישואים ולמשפחה עוד מראשית הקשר (Shalev, Baum & Itzhaky, 2012a).

רבים אם לא מרביתם של הזוגות הדתיים מביאים ילדים לעולם מיד, או זמן קצר לאחר נישואיהם ולהם מספר רב יותר של ילדים, בהשוואה לאוכלוסייה הכללית (Pirutinsky, Schechter, Kor & Rosmarin, 2015). כל מערכת יחסים שאיננה למטרה זו נוגדת את הציפיות החברתיות וגובה מחיר. אין תהליך של "התאהבות", תהליך שמהווה נדבך מרכזי במערכת יחסים בחברה המודרנית. בניית מערכת יחסים בעלת משמעות נעשית לאחר הנישואים (Shalev, Baum & Itzhaky, 2012a).

2.1 גירושים

בשל העלייה המתמדת בשיעורי הגירושים הפכה התופעה לנושא ציבורי המצביע על כך שערך המשפחה נסדק ואינו רק בעיה פרטית ואישית של הזוג עצמו (Burgoyne & Hames, 2002). כמו בחברות מודרניות, מתועשות אחרות, ישראל חווה שינוי במבנה המשפחה. שינויים אלה כוללים עליה בשיעור הגירושים וכינון מבנים משפחתיים חדשים (Amato, 2000; Bystrov, 2012). שיעור הגירושים בישראל נמצא במגמת עלייה רציפה מראשית שנות ה-70 (פרבר, 2005). בשנת 2005 עמד מספר הזוגות היהודיים המתגרשים על 9,500. בשנת 2010 המספר היה 10,466, ובשנת 2016 עמד מספר הזוגות היהודיים המתגרשים על כ- 11,750 (פרבר, 2005; הלמ"ס, 2016).

גירושים מוגדרים כאירוע דחק הטומן בחובו כאב רב בשל אובדן הבית המוכר, השותף והנישואים (Putnan, 2008), כמו גם פגיעה באינטימיות, והפגיעה האפשרית בקשר עם הילדים (Krumrei, Coit, 2007). ההבנה כי החלומות שהיו אבדו לעד, עלולים להוביל את האדם לתחושת כישלון ודחייה (Putnan, 2008), ואלו עשויים להביא לפגיעה בהערכה העצמית (Krumrei, Coit, 2007).

(Martin, Fogo & Mahoney, 2007).

התקופה שלאחר הגירושים נדרשת להתמודדות עם האובדן והסתגלות לסגנון חיים חדש. ההסתגלות הוגדרה כהתפתחותה של זהות נפרדת ויכולתה למלא תפקידים חדשים (Krumrei, Coit, Martin, Fogo & Mahoney, 2007). מחקרים מצביעים כי יחידים ללא עבר של הפרעות פסיכולוגיות, שהגירושים אצלם טריים, נמצאים בסיכון גבוה פי שישה להופעת הפרעה כלשהי (Chatav & Whisman, 2007). משך הנישואים הינו מנבא נוסף להופעת פסיכופתולוגיה לאחר גירושים, כשנישואים ארוכים מציגים רמות גבוהות יותר של מצוקה רגשית (Chatav & Whisman, 2007). השכיחות הגבוהה של פרידה וגירושים משפיעה לא רק על בני הזוג אלא גם על הילדים שאביהם מתגורר במשק בית נפרד משלהם (Stone, 2006). בעבר עלו ממצאים שונים בנוגע להשלכות הגירושים על שלומם הנפשי של הילדים. על אף שונות זו, ישנה הסכמה בקרב חוקרים כי ילדים להורים גרושים יחוו, לרוב, הפרעות וקשיי הסתגלות בהשוואה לילדים להורים נשואים. בנוסף, הם מצויים בסיכון לבעיות רגשיות ונפשיות כשקיים קונפליקט בין ההורים (Dincer, 2010). מעבר לקשיים רגשיים, התנהגותיים ובעיות לימודיות, נמצא כי לגירושים השפעות ארוכות טווח על ההתפתחות הרגשית של הילדים, המביאים בין היתר לפגיעה ביכולתם לקיים אינטימיות זוגית בעתיד (Brodzinsky, Clarke-Hitt & Smith, 1993 ; Mullett & Stolberg, 2002).

2.1.1 גירושים בחברה המודרנית

גירושים הפכו לנפוצים יותר ויותר בחברה המערבית המודרנית במהלך העשורים האחרונים. ניתן להסביר זאת על ידי תהליכי עיור, אינדיווידואליזם, ציפיות גבוהות ממערכת יחסים רומנטית והשתתפות הפעילה של נשים בשוק העבודה (Bodenmann et al., 2006). זאת בנוסף לשינוי שחל בתפקיד האישה בחברה בכלל, ובתוך המשפחה בפרט (Meltzer, 2011). מידת המודרניזציה הנהוגה במדינה מסוימת קשורה בקשר חיובי לסבירות לגירושים. נמצא כי נשים בעלות השכלה אקדמית הינן בעלות סבירות גבוהה של 83% לגירושים וזאת בהשוואה לנשים בעלות השכלה תיכונית, זאת מאחר והן פחות תלויות כלכלית בבעליהן (Bodenmann et al., 2006). מדינות מודרניות מאופיינות לרוב על ידי נורמות חברתיות ליברליות ורמת אינדיבידואליות גבוהה, כמו גם, קבלה חברתית של גירושים (Bodenmann et al., 2006). בעבר נתפסו הגירושים כמקור לבושה וכיום התפיסה היא כי בגירושים אין אשמים (Kiiski, Maatta & Uusiautti, 2013). למרות שהחברה המערבית עודה רואה בנישואים כהתחייבות לכל החיים וזוגות רבים מביעים את נכונותם לעבוד קשה על מנת להישאר יחד, רבים מהזוגות מכירים באפשרות כי ייתכן ונישואיהם לא יעלו יפה. על פי הסטטיסטיקה, כמעט מחצית מכל הזוגות הנישואים בארצות הברית, יתגרשו (Meltzer, 2011), אך שיעור הגירושים עולה לא רק בארצות הברית כי אם בכל המדינות בעולם.

המערבי (Cohen & Finzi- Dottan, 2012). עד לפני 40 שנה, גירושים לא היו כה נפוצים. עד לשנות ה-70, ניאוף ונטישה בלבד היוו עילה מספקת לגירושים ומשנות ה-70 ואילך הותר לראשונה לסיים נישואים בעילה של מחלוקות בלתי ניתנות לגישור, המכונים "גירושים ללא אשם". מחקרים מצאו שמעל הכול, אלימות, קונפליקט מתמשך וויכוחים תכופים, בגידה, מחויבות נמוכה לנישואים וכן רמות נמוכות של אהבה ואמון בין בני הזוג, הם אלו המנבאים את הסבירות לגירושים בקרב זוגות ישראליים (Cohen & Finzi- Dottan, 2012).

2.1.1.1 אבות גרושים בחברה המודרנית

אבות רבים מבקשים לשמר ככל הניתן את הקשר עם ילדיהם, חלקם אף מניחים כי הסדרי ההורות באשר לטיפול בילדים יתחלקו באופן שוויוני, אך לרוב האם היא זו הנמצאת בעמדה של כוח באשר למקומו של האב בחיי ילדיו. חלק מהאבות מגלים רק לאחר הגירושים כי החלוקה השוויונית לא תתקיים וכי ניצבים בפניהם קשיים אם ברצונם להוות חלק דומיננטי מחיי ילדיהם, לאחר הגירושים. קשיים אלו נובעים נוכח המוסכמות החברתיות כי ניתן לנתק ילד מאביו אך לא מאמו (Mercadante, Taylor & Pooley, 2014). יתרה מכך, תיאוריות פסיכואנליטיות התמקדו בעיקר על יחסי אם- ילד וכיצד יחסים אלו קשורים להתפתחותו הכוללת של הילד. על כן, בשנות ה-50, תיאורטיקנים רבים האמינו כי פרידה ממושכת בין האם לילדיה תביא לנזק מתמשך ותשפיע לרעה על הילד ללא התייחסות הולמת לדמות האב (Dincer, 2010).

בעקבות הפרידה אבות רבים חווים תקופה בעלת קושי רגשי רב. הם חשים פגועים ואבלים בין היתר בשל הניתוק מילדיהם וחוסר היכולת לראותם מדי יום. הפרידה והגירושים מולידים תחושה של כישלון וחוסר בטחון ביכולתם להיות אבות טובים (Lehr & Mercadante, 2001; Pooley, 2014; Macmillan, 2001). החוויה המרכזית של אבות לאחר הגירושים היא תחושת האובדן ביחס לילדים. הם נטו להתאבל על אובדן הילדים והמשפחה יותר מאשר על אובדן בת הזוג לשעבר (Baum, 2003). שיעור האבות הגרושים המעורבים בקבלת החלטות מהותיות הנוגעות לחיי ילדיהם נמוך. במחקר שבדק את טיב הקשר שבין אבות לא משמורנים לילדיהם נמצאו מספר גורמים כמשפיעים על קשר זה: מערכת היחסים של האב עם אם הילד, רצונה ונכונותה של האם לקשר אב- ילד, עמדת האב באשר לתפקידו האבהי, עמדת האב באשר ליכולותיה ההוריות של אם הילד, עידוד ותמיכה מצד סביבת האב בביצוע תפקידו האבהי, והמצב הרגשי של האב והאם (Stone, 2006). ישנו משקל רב הניתן לטיב מערכת היחסים של האב עם אם הילד אשר משפיעה על הקשר שבין האב לילדו. אבות שהיו בקונפליקט גבוה עם האם התמודדו עם קשיים בקיום הסדרי הראיה עם ילדיהם ונאלצו ללכת הלוך ושוב לבתי משפט. בעוד שאבות שניהלו מערכת

יחסים תקינה עם האם חוו באופן חיובי את קיומם של הסדרי הראיה עם ילדיהם כמעט ללא מעורבות מערכת המשפט (Lehr & Macmillan, 2001). במשפחות שלמות 70% מהילדים דיווחו על קשר קרוב עם אביהם, זאת בהשוואה לפחות משליש מהילדים במשפחות גרושות. כלומר, נראה שהגירושים עצמם גורמים לריחוק פיזי ונפשי ומביאים לנזק בקשר שבין האב לילדו (Dincer, 2010). אולם במחקרה של מנדל (2007) נמצא כי רוב האבות הגרושים מספקים לילדיהם תמיכה רגשית ומשוחחים איתם על בעיותיהם. מה שמסקף את השינוי שחל בהבנת האבות את תפקידם ההורי אשר מתרחק ממודל האב המחנך, הנוקשה והמעניש אל עבר מודל אבא במשפחה פוסט-מודרנית (מנדל, 2007). ייתכן וההבדל טמון בדמות האב האינדיבידואלי וכיצד הוא בוחר ליישם את אבהותו. נוכח קשיים במערכת היחסים שבין האב לילדו לאחר הגירושים, קיימת בארצות סקנדינביה ובחברות מערביות אחרות, חקיקה בנושא משמורת והסדרי ראיה וזאת במקרה של פרידה וגירושים. האומות הסקנדינביות עיגנו בחוק זכויות עבור אבות בכדי לאפשר לאבות שאינם חיים עם ילדיהם להמשיך ולהיות עימם בקשר קרוב. עוד במהלך שנות ה-60 של המאה הקודמת עומדת לאבות הזכות לעתור לבית המשפט בבקשה למשמורת יחידנית או משותפת. ארצות סקנדינביה מקדמות לא רק חקיקה כי אם גם מדיניות חברתית ובכך הן דומות לחברה האמריקאית ברצון לכוון חברה שוויונית יותר. לשם כך הן מבקשות לקדם מודל הנקרא: "מפרנס כפול-מטפל כפול", לפיו האבות והאימהות ייקחו יחד חלק פעיל ושוויוני בגידול הילדים ובפרנסת המשפחה (Haas & Hwang, 2013). במחקר שנערך בשבדיה נמצא כי משמורת משותפת הינה נפוצה כמו משמורת יחידנית לאם, לאחר הגירושים. אחוז הילדים השבדים שנמצאו במשמורת משותפת בשנות ה-80 עמד על אחד בלבד, בעוד שכעת מדובר על טווח שנע בין 35%-40%. כמו כן נמצא כי כשהורים שבדים מתגרשים הם נוטים לגור בקרבה זה לזה על מנת שהמרחק בין בניהם לא יהיה רב (Fransson, Hjern & Bergstrom, 2018). בחירה זו במשמורת משותפת נעוצה בעובדה כי מרבית המפלגות הפוליטיות בשבדיה מציגות את השוויון ההורי כמטרה גלויה במצע האידיאולוגי שלהן (Wells & Bergnehr, 2014), בעידודן את שני ההורים לקחת חלק פעיל באחזקת הבית ובטיפול בילדים (Fransson, Hjern & Bergstrom, 2018). לעומת זאת, בישראל, מעניק כיום החוק הישראלי עדיפות לאם להיות "משמורתית" לילדים בגיל הרך, במקרים של פרידה וגירושים. סעיף 25 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות (1962) קובע: "לא באו ההורים לידי הסכם כאמור בסעיף 24, או שבאו לידי הסכם אך ההסכם לא בוצע, רשאי בית המשפט לקבוע את העניינים האמורים בסעיף 24 כפי שייראה לו לטובת הקטין, ובלבד שילדים עד גיל 6 יהיו אצל אימם אם אין נסיבות מיוחדות להורות אחרת".

הסעיף קובע את "חזקת הגיל הרך" - חזקה משפטית לפיה גילו הרך של ילד מהווה שיקול מכריע המעניק לאם את המשמורת הפיזית על הילד בכל מקרה של מחלוקת בשאלה מי ההורה שהילד יימצא

אצלו. ביסוד הסעיף מצויה ההנחה, לפיה על אף שהאפוטרופסות של שני ההורים נמשכת גם לאחר הגירושים, טובת הילד בגיל הרך מחייבת את הימצאותו במשמורת פיזית יחידה אצל האם (יואלס ושגיא-שוורץ 2012). נראה אם כן כי החוק הישראלי מתקשה לעמוד בשורה אחת יחד עם המציאות באשר לתפקידו ומקומו של האב בחיי ילדיו.

בד בבד עם עמדה רשמית זו, ניתן לראות כי לשיח הציבורי והמשפטי נכנסו מושגים שהיו נדירים עד לפני כעשור כגון המונחים "משמורת משותפת" או "אחריות הורית משותפת". אלו מושגים הממחישים את השינוי שמבקשים האבות ליישם לאחר גירושיהם. העלייה בשעורי משמורת משותפת הינה אחד

מהשינויים החברתיים החשובים המתרחשים בעשרים השנים האחרונות (Fransson, Hjern & Bergstrom, 2018).

שינוי זה ניתן לראות גם מדו"ח וועדת שניט אשר דן בתוקפה ונכונותה של "דוקטרינת הגיל הרך" אשר הוזכרה לעיל. חשיבות הקשר של הילד עם שני הוריו היא בכך שהילד נחשף באופן ישיר וקרוב לשתי דמויות של הורים, דבר המשפר את התפתחות אישיותו. גירושים, מעצם הצורך של הילד לשהות עם שני ההורים, גורמת להפחתה בתדירות הקשר של הילד עם הוריו, דבר העשוי לפגוע בטיב קשריו של הילד עימם. לפגיעה זו השפעות מזיקות מידיות וארוכות טווח על הילד (נייר עמדה של וועדת שניט, 2012).

1.2.3 גירושים ביהדות

בעבר גירושים ביהדות היו מחוץ לנורמה כמאמר הכתוב 'כל המגרש אשתו ראשונה אפילו מזבח מוריד עליו דמעות'. אפילו המזבח, אך לא רק הוא. גם הוריו ואחיו ואחיותיו וכל סביבתו. על רקע תפיסה זו, המלצת גורמי המקצוע החרדיים בנוגע לגירושים הייתה רק במקרים קיצוניים שכוללים אלימות, מחלות נפש וכדומה (זיכרמן, 2014). למרות הערך המקודש של משפחה ונישואים, הגירושים הינם כלי מותר ומקובל נוכח זכות האדם לחופש ועל כן אין לאסור אותם (Freid, 1968 ; ווסטרייך, 2014). בקצה האחד של קשת האפשרויות ההלכתיות אפשר למצוא את התפיסה המאפשרת גירושים אך ורק במקרים של אשם או כשיש עילות מוגדרות. בקצה האחר עומדת תפיסה המאפשרת גירושים ללא עילה, קרי, גירושים מיידים ומוחלטים הניתנים לפי דרישת אחד מבני הזוג, גם אם מדובר בדרישה חד צדדית (ווסטרייך, 2014). המשנה מפרטת מקרים בהם כופים את הבעל לתת גט :

"ואלו שכופין אותו להוציא : מוכה שחין (מצורע) ובעל פוליוס (בעל מחלה מדבקת או מסוכנת)

והמקמץ והמצרף נחושת והבורסי (עוסקים במלאכות מבזות)"

הרוח הנושבת מדברי המשנה היא של תפיסת הגירושים באשם או בעילה מסוימת : תפיסה המצדיקה לתת גט אך ורק במצבים ספציפיים. ברם, אין זו המגמה היחידה במסורת היהודית, בה נמצאו תקדימים אחרים לתפיסת הגירושים בלא אשם ואף לתפיסת גירושים לפי דרישה. תקדימים אלו מערערים את

הטענה שהיהדות אינה מכירה בזכות להתגרש. הזכות לגירושים היא אפוא ביטוי לאוטונומיה האנושית ולחירות הפרט ויש לתת לה מקום בעיצוב של משטר הגירושים של החברה (ווסטריך, 2014). מחקרים ברחבי העולם הנוגעים לגירושים בחברות קולקטיביות, מראים עלייה קטנה ואיטית בשיעורי הגירושים. למרות השינוי המתרחש, הקהילה החרדית בישראל עדיין מחזיקה בתפיסות שליליות מאוד כלפי גירושים זאת, כאמור, על אף ההיתר לגירושים על פי הדת היהודית. למרות שאין כל סטטיסטיקות ברורות תוקף הנוגעות לגירושים בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל, יש עדות לכך שאחוזי הגירושים עולים גם בקהילה זו (Barth & Ben-Ari, 2014). עליה בשיעורי הגירושים והפיכתם לנפוצים יותר ויותר מתרחשת על רקע העלייה במעמד הנשים, על רקע המודרנה המחלחלת פנימה ומביאה עמה פיתויים רבים והן על רקע הנכונות הפוחתת והולכת להשקיע בקשר הזוגי (זיכרמן, 2014).

1.2.4 גירושים בחברה הציונית-דתית

במקביל לעלייה בשיעורי הגירושים בחברה הכללית, אשר נעים בטווח בין 26%-27% נכון לשנת 2016 (נהיר, 2016), ניתן לזהות עליה בשיעורי הגירושים גם בחברה הדתית לאומית. זלצברג ואלמוג (2010) טענו כי למרות שהנושא לא נבדק במסגרת מחקרית, ניתן לשער כי למרות שמדובר בשיעור נמוך מזה של החברה הכללית, הוא עדיין גבוה מכפי שהיה עד לפני עשור. הקושי להעריך את אחוז הגירושים בחברה הדתית נובע מכך שההגדרה של דתי בעיני אנשים בכלל ורבנים בפרט אינה חד משמעית. את הגידול בשיעור הגירושים בחברה הדתית לאומית ניתן לייחס במידה רבה לאותם גורמים שהביאו לגידול בשיעור המתגרשים בחברה הכללית ואשר מחללים יותר ויותר גם לחברה הדתית (רוחם-זארוק, 2011). במחקר של בארט ובן-ארי (Barth & Ben-Ari, 2013) עולה כי נשים חרדיות גרושות חשות סלידה מתופעת הגירושים מצד אחד, אך מנגד הן חוות תהליך של העצמה ואינדיווידואציה בשל יכולתן לשבור את המסגרת הפטריארכלית. נשים גרושות בחברות קולקטיביות מסוגלות לבצע פעולות לא נורמטיביות ועדיין למצוא דרך דואלית ומורכבת להמשיך ולהיות חלק מקהילתן. הן חוות תהליכים מטלטלים של נידוי וסימון כמי שנכשלו בשליחותן.

3.1 אבהות

נושא האבהות הינו רחב ומשתנה מתרבות לתרבות, ובתוך אותה תרבות, בין קבוצות שונות. חברות שמרניות לצד מתקדמות יותר, מציגות את דמות האב כמשמעותית ביותר וכבעלת השלכות מרחיקות טווח על חיי הילדים, וזאת על אף השוני הרב שבין החברות הללו (Lamb, Shwalb & Shwalb, 2013). בחברות מסורתיות ערביות ישנם ראיות כי הילד מפיק הטבות רבות מקשר חיובי עם אביו. מחקרים רבים שנערכו במדינות ערב מציגים את חשיבותו של דמות האב בחיי ילדיו, וכי קשר שלילי עם האב, קשר

המביע דחייה או קשר המאופיין בהתעללות פיזית הינו בעל משמעות הרסנית לחיי הילד (Ahmed, 2013). ניתן לראות, אפוא, כי נקודת המוצא הינה זהה אך התהליך בחברות אלה הוא שונה. דפוסי האבהות שונים ממדינה למדינה אך גם בתוך אותה מדינה ניתן לראות דפוסים שונים הנובעים מהרקע השונה של האבות, מתפיסת עולם שונה, ממעמד סוציו-אקונומי שונה וכן מאזור מגורים שונה. החברה האמריקאית, בדומה לארצות סקנדינביה, נצפית לאורך טווח רחב יותר של הקשרים משפחתיים (לדוג' הורות יחידנית, משפחות גרושות ולידות מחוץ לנישואין) וזאת בניגוד לחברות ערב שם הרוב פועל בהתאם לרוח הדת ולנורמות החברתיות שלא רואות בגירושים כפתרון רצוי וכך גם בהתייחס להקשרים רחבים יותר של משפחה (Haas & Hwang, 2013; McFadden & Tamis-LeMonda, 2013).

3.1.1 אבהות בחברה המודרנית

בעבר החלוקה ההורית הייתה ברורה יותר: האם אחראית על הילדים, על ניהול הבית וטיפול במשק הבית בעוד האב אחראי לפרנסת המשפחה ולטיפול בנושאים כספיים ובעניינים כלכליים אחרים. כיום, יותר אבות שותפים במטלות הביתיות היומיומיות, יחד עם רעיותיהן והגישה כלפי תפקיד האב משתנה. שינוי זה מתרחש בד בבד עם התהליכים הפמיניסטיים של העשורים האחרונים בהם נשים הינן שותפות משמעותיות בשוק העבודה (Cohen-Israeli & Remennick, 2015; Dincer, 2010) והן יכולות לבחור כיצד, מתי ואם בכלל הן רוצות ללדת. תמורות היסטוריות אלו הוציאו מיליוני נשים אל שוק העבודה ותבעו ממיליוני גברים ליטול חלק בעבודת ההורות ולשאת בעול גידול המשפחה, לא רק כמפרנסים (ווגנר, 2015 ; Coltrane, 1996).

במאתיים השנים האחרונות עבר תפקיד האב האמריקאי שלבי שינוי (Pleck, 1998). החל מהאב כמורה דרך מוסרי לבניו, המשך כמפרנס המממש ערכים של הנהגה, מסירות ואחריות כלפי משפחתו, ואבות כמודל לחוסן נפשי וגופני, בטחון ונאמנות לאומית. החל משנות השמונים ואילך הסתמן שינוי בתפקידי האבות, כשהחלו לגלות מעורבות רבה יותר בגידול ילדיהם ולמלא תפקידי טיפול ותמיכה רגשית (Pleck, 1998). שינויים אלה בקרב אבות אמריקאים, מייצגים תהליך כולל שחל בתרבות המערבית שחוותה מאז שנות השישים והשבעים של המאה העשרים מהפכה מגדרית ותרבותית רחבה. אחד מסימניה הוא עלייתה של המשפחה "החדשה" המכונה גם המשפחה הפוסט מודרנית שאחד מסימניה ההיכר שלה הוא התפרקותה היחסית וההדרגתית של הסמכות הפטריארכלית והנטייה הגוברת לחלוקת תפקידים שוויונית בין בני הזוג (אדר-בונים, 2007). במחקר שנערך בשבדיה נמצא כי החל משנות ה-2000, הורים שבדים מעודדים לחלוק יחד את חופשת הלידה בצורה שווה, כך שבשנת 2012, אבות ניצלו 24% מחופשת הלידה (Fransson, Hjern & Bergstrom, 2018). במחקרים שבדקו את הקשר בין מעורבות

אבות ישראלים לבין מעמד חברתי- כלכלי, נמצא כי רמת ההשכלה הייתה המנבא הטוב ביותר לגבי גישה מודרנית, הכוללת, חלוקת תפקידים שוויונית יותר (חטיב- עבד אלחי, 2008).

המגמה החברתית המשתנה מטשטשת את החלוקה הברורה בין אבות לאימהות ומאפשרת הופעת נרטיב אבהי חדש. נוכחות האב והשתלבותו בצומתי התפתחות משמעותיים כמו לידה וינקות חושפים ומאפשרים למידה והתפתחות רגשית אחרת (גלין, 2015). 90% מהאבות בצפון אמריקה נוכחים בלידת ילדיהם ומנסים להיות מעורבים ככל הניתן בלידה (Fink- Jensen, 2010). במודל הגבריות המשתנה ניתן מקום משמעותי לטיפול בילדים ('care givers'). במחקר שנערך בקרב אבות שבדים החולקים את חופשת הלידה עם בנות זוגם ונשאים בבית עם ילדיהם לתקופת זמן לא מבוטלת, נמצא כי אלו ומעניקים משקל רב לאינטראקציות אינטימיות, לחיי משפחה ולחוויות רגשיות עם ילדיהם. ההבחנה המגדרית הולכת ומיטשטשת כששני ההורים ממלאים אחר תפקיד של מטפל ומפרנס. ייתכן וממצאים אלה מצביעים על תנועה איטית לעבר הורות שוויונית (Draper & Ives, 2009). כאמור, מודל האבהות משתנה והדבר ניכר באינטראקציות של האב עם ילדיו הרכים.

ההתקשרות הכללית של אבות לילדיהם הרכים הינה גבוהה יותר מזו שדווח עליה במהלך ההיריון. שישה חודשים לאחר לידת ילדם הראשון, אבות חשו מוצפים בתחושות קרבה ואהבה עזה לילדיהם. באבהות לילדים בגיל הרך נמצא כי ככל שהזמן אותו מפנה האב לילדו התינוק גדל, וככל שישנם אינטראקציות משותפות במהלך היומיום, כך יגברו הסיכויים להתפתחות של התקשרות טובה וחזקה של האב לילדו. ולחילופין, גבר עם קשר חזק לילדו יבלה יותר זמן עם ילדו התינוק במהלך היומיום, גם כאשר אין לו זמן פנוי (Habib & Lancaster, 2005).

3.1.2 אבהות ביהדות

חכמי המשנה והתלמוד ניסחו הלכות במטרה להנחות את יחסי הסמכות בין אבות לבניהם ועל דבריהם אלו, התחנך הציבור היהודי במשך דורות רבים (אדר- בוניס, 2007). ביהדות ניתן מקום מרכזי להורות בכלל ולאבות בפרט. אבות נועדו להנהיג את משפחתם, להתוות דרך רוחנית ודתית ולקחת אחריות להמשכיות החיים הדתיים של ילדיהם ומשפחתם (Strier, 2015). יחד עם זאת, סמכותם החינוכית הרופפת של אבות יהודיים במשך הדורות נבעה מכך שהייתה מצויה במאבק מתמיד עם סמכות החכמים ובתחרות על צייתנות הבנים. נאמנותם הכפולה של בנים יהודיים לאב הביולוגי ולרב, שהוא האב הרוחני, מחויבת על פי ההלכה, וההלכה אף מחייבת בנים להעדיף את כבוד הרב על כבוד האב, זאת במקרה שכבוד האב מתנגש בכבוד התורה (בלידשטיין, 1997).

דת שייכת ומשפיעה על אספקטים רבים בחיי המשפחה וביניהם: תפיסה מגדרית, פוריות, התנהגות הורית, יציבות, איזון בין עבודה ומשפחה, חלוקת עבודה באחזקת הבית, ודינמיקת הנישואים. יחד עם זאת מדובר בקשר חלש והטרוגני (Roebuck, 2011). האמונה הדתית קשורה לרוב בהתנהגות מגדרית מסורתית יותר. ברם, נמצא כי מרבית הנשים והגברים המשתייכים לחברות מסורתיות ביטאו עמדות מגדריות ליברליות יותר מזו שדתן מאשרת (Roebuck, 2011). נראה אם כן כי לתפיסה הדתית אין בהכרח השפעה על תפקידי המגדר בחיי המשפחה וכי אלו יכולים להשתנות, להתפתח ולהתקיים באופן שונה בקרב משפחות יהודיות.

החלוקה המגדרית המסורתית של עבודות הבית והטיפול הפיזי בילדים לפיה, הנשים מופקדות על המרחב הביתי והגברים על המרחב הציבורי, נתונה בתהליכי שינוי בקרב החברה החרדית בישראל. בשני העשורים האחרונים הפכו גברים אלו לשותפים פעילים וחיוניים בעבודות ההורות והבית. בתקופה שבין שנות ה-50 ועד שלהי שנות ה-80, גברים שלמדו בכולל נתמכו כלכלית על ידי נשותיהם שעסקו במגוון תחומי ההוראה והחינוך. בשנים אלו הסתכמה תרומתו של האב החרדי למשפחה בהנהגה הלכתית ורוחנית של הבית ובתמיכה רגשית באישה. בעקבות הרוויה השוררת בתחום החינוך וההוראה, נשים חרדיות רבות מועסקות במקומות עבודה אחרים שאינם חופפים את זמני הילדים. כך נוצרה תופעת האבהות הפעילה בקרב גברים חרדים הלומדים ב'כולל', ומקיימים משק בית הנסמך על פרנסת האישה. גברים אלה נאלצים לקחת חלק בתפקיד הטיפול ה'נשי' של גידול הילדים. הפער שנוצר בין הנורמות המקובלות בחברה החרדית לבין הפרקטיקות הנהוגות במשפחות חרדיות רבות, מניע את כוחות החידוש ואת הדינמיות בערכים של קבוצה זו (ווגנר, 2015). השינויים שחלו ועודם חלים במבנה המשפחתי וביחסים המגדריים כדוגמת עליית חלקים של אבות בטיפול בילדים ושל נשים בשוק העבודה, הובילו לדיפוזיות של הנורמות ביחס לאבהות, כפי שאלו היו נהוגות עד כה (Lamb, 2000).

3.1.3 אבהות בחברה הציונית דתית

גישת האבהות המפּרָה (generative fathering) הינה הביטוי המובהק ביותר לתהליכי השינוי שחלו בתפיסת האבהות בשנים האחרונות. גישה זו מאמצת נקודת מבט חיובית על אבות ואבהות כדי להבין אבהות ולהעריכה תוך דגש על הבנת ייחודיותה, מורכבותה ורגישותה להקשר שבו היא פועלת (פרל ופלד, 2005). גישות נטורליסטיות כדוגמת הפנומנולוגיה והפוסט סטרוקטורליזם בחקר האבהות, שמות דגש על ההיבטים הרגשיים והסובייקטיביים של האבהות ולפיהן נתפשת האבהות כמבנה המתגבש ומתעצב ללא הרף תוך יחסי גומלין עם הסביבה ובהשפעת ההקשר החברתי-תרבותי (Marsiglio et al., 2000; Marsiglio & Chohan, 2000). בחינת ההקשרים החברתיים בהם מתקיימת ההתנסות האבהית

מוסיפה ממד נוסף להבנת הכוחות המעצבים חוויה זו. על פי נקודת המבט הפוסט סטרוקטורלית, הנחת המוצא היא שהשיח החברתי והתרבותי לא רק מתאר את האבהות אלא אף מעצב אותה (Lupton & Barday, 1997). מגמה זו קידמה את ההבנה כי האבהות הינה תופעה רב ממדית, מורכבת, משתנה ותלויה הקשר היסטורי- תרבותי, שניתן להתבונן בה מתוך פרספקטיבות תרבותיות שונות (Palkovitz, 1997). אם כן, בבואנו להתבונן באבהות בחברה הדתית לאומית, יש להתייחס למאפיינים החברתיים והתרבותיים בחברה זו וכיצד אלו משפיעים ומעצבים את האבהות. השינויים החברתיים והמשפחתיים המתוארים לעיל (שינוי ביחסי הכוחות בשוק העבודה ובחיים המשפחתיים, כינון מודלים משפחתיים אחרים מהמודל המסורתי) הובילו לכך שאנו עדים לעלייתן של שתי מגמות סותרות בנוגע לאבהות: מצד אחד ישנו שגשוג של 'האב הטוב', אבות רבים יותר משתתפים בטיפול בילדיהם ובחינוכם. מצד אחר השינויים הדמוגרפיים והסוציו אקונומיים מעלים את מספר הילדים הסובלים מ'האב הרע', אב הנוטה לקשר מוגבל ומצומצם עם ילדיו. בקרב אבות דתיים התמונה מורכבת אף יותר. דתיות דוחפת גברים לסמכותניות ולדפוסים גבריים סטריאוטיפיים. עם זאת, דתיות קשורה למעורבות הורית כללית, כך נמצא שאבות דתיים נוטים מחד להיות נוקשים ולהקפיד על שמירת החוקים והמצוות ומאידך, הם 'פטריארכים רכים' המאזנים בין הגישה המסורתית- סמכותית ובין רמות גבוהות של מעורבות ושל רגש (קיציס, 2017).

1.4 שאלות המחקר

שאלות המחקר מוצגות מרמת הפרט לרמת המשפחה לרמת החברה והשאלה האחרונה מצביעה על אינטגרציה בין רמת הפרט לרמת החברה.

1. מהי חוויית האבהות בקרב האבות הגרושים לילדים בגיל הרך בחברה הדתית לאומית לאור כך שהם הורים לילדים בגיל הרך?
2. מהן יחסי הגומלין בין מערכת היחסים המשפחתית וחוויית האבהות?
3. מהי משמעות תפקיד האב בקרב האבות הגרושים לילדים בגיל הרך בחברה הדתית לאומית?
4. מהם יחסי הגומלין בין תפיסת האבהות בקרב אבות גרושים לילדים בגיל הרך בחברה הדתית לאומית לבין תפיסת העולם המוצהרת בחברה זו?

2. השיטה

2.1 אופי המחקר

מטרת המחקר הינה לתאר ולבחון את חוויית האבהות של אבות גרושים מהמגזר הדתי אשר התגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך ומשמעותה של החוויה עבור אותם אבות. שימוש במחקר איכותני הולם מטרות אלו שכן הוא מתמקד בתיאור ובהבהרה של הפרספקטיבה המודעת של המשתתפים ובמשמעויות הסובייקטיביות הייחודיות שהם מייחסים לה (Polkinghorne, 2005).

2.2 ניתוח פנומנולוגי פרשני (IPA)

זוהי גישה למחקר איכותני, אמפירי ופסיכולוגי המבוססת על שלוש תפיסות מרכזיות מתחום הפילוסופיה של הידע: פנומנולוגיה, הרמנויטיקה ואידיאוגרפיה (Smith, Flowers & Larkin, 2011).

2.2.1 פנומנולוגיה

הפנומנולוגיה הינה גישה פילוסופית למחקר אודות החוויה. המטרה היא חשיבה אודות החיים כבן אנוש, על ההיבטים השונים הכרוכים בכך ובייחוד במונחים של הדברים החשובים לאדם ואלה המרכיבים את עולמו. הוסרל (Husserl), אחד מאבי הפנומנולוגיה, המשיג את החשיבות והרלוונטיות של ההתמקדות בחוויה ותפיסתה. הוא טבע את 'המתודה הפנומנולוגית' שכוונתה לזהות את המאפיינים המבניים העיקריים של החוויות וההתנסויות האנושיות. פילוסופים אחרים פיתחו הלאה את תורתו ותרמו לראיית האדם כחלק מעולם של אובייקטים וקשרים, שפה ותרבות. הם מציגים עמדה פרשנית ויומיומית עם התמקדות על הבנת מעורבותנו בעולם- דבר שהינו אישי עבור כל אחד אך הוא מאפיין של היחסים עם הסביבה (Smith, Flowers & Larkin, 2011).

2.2.2 הרמנויטיקה

הרמנויטיקה מוגדרת כתיאוריה וכפילוסופיה של פירוש המשמעות של הטקסט. ההרמנויטיקה מנסה לענות על שאלות כגון מהי הבנה? מהי פרשנות? מה המתודה והכוונה של הפרשנות עצמה? האם זה אפשרי לחשוף את הכוונות או המשמעות המקורית? שליירמאכר (Schleiermacher) היה מהכותבים הראשונים אודות הרמנויטיקה. הוא מציע ראייה הוליסטית של תהליך הפרשנות. עבורו פרשנות אינה ענין של מילוי הוראות מכניות וטכניות. למעשה זוהי מלאכת אומן המערבת את השילוב של יכולות, כולל אינטואיציה. חלק מהמטרות בתהליך הפרשני היא להבין את הכותב כמו גם את הטקסט עצמו. פילוסוף נוסף, היידגר (Heidegger) טען כי אנו מתקיימים בצורה פרשנית. הפרשנות איננה פעילות מבודדת אלא האופן הבסיסי

שבו אנו חווים את העולם ומתנסים בו. גאדאמר (Gadamer) פיתח הלאה את ההרמנויטיקה. הנחת היסוד שלו הייתה שכל הבנה היא פרשנות. באמצעות תהליך הפרשנות נמצאים המפרש והדובר בדו שיח, שבבסיסו העניין המשותף שלהם בשאלה ובנושא שעל הפרק. דו השיח מאפשר להם לפרוץ את מגבלות הידע המוקדם ולהגיע להבנה חדשה (Smith, Flowers & Larkin, 2011).

2.2.3 אידיאוגרפיה

האידיאוגרפיה טוענת למיקוד על הספציפי (the particular), זאת בניגוד למרבית התפיסות הפסיכולוגיות שהינן חקיקתיות ומתייחסות למציאת טענות ברמה של קבוצה או אוכלוסייה וביצירת חוקים כללים של ההתנהגות האנושית. האידיאוגרפיה יכולה להתייחס גם למחויבות למקרה הבודד בזכות עצמו, או לתהליך אשר עובר מבחינת המקרה הבודד, לעבר מציאת טענות כלליות יותר. היא אינה נמנעת מהכללה אך קובעת דרכים אחרות להגיע אליה. היא מתחילה במקרה הספציפי ומכאן מפתחת אותה בזהירות יתרה (Smith, Flowers & Larkin, 2011).

2.3 מדגם

במחקר איכותני המרואיינים נבחרים בקפידה ו'בכוונה' על פי קריטריונים שנקבעו מראש, וזאת על מנת לסייע לחוקר להבין באופן הטוב ביותר, את התופעה הנחקרת ועל כן אין משמעות לדגימה רנדומלית ואין צורך במחקר עם מספר רב של משתתפים (Creswell, 2009). למחקר זה רואיינו 15 אבות גרושים בהתאם לקריטריונים הבאים: אבות שגדלו והתחנכו בחברה הציונית-דתית ובמוסדותיה, התגרשו בעת שילדיהם (או חלק מהם) היו בגיל הרך (עד גיל 6), דוברי עברית. נתונים סוציו-דמוגרפיים של המשתתפים (ראה טבלה 1- נתונים סוציו-דמוגרפיים של המשתתפים, המצורפת בעמוד הבא): סה"כ 15 מרואיינים. טווח הגילאים בעת הנישואים: 20-31, טווח הגילאים בעת הגירושים: 26-41. 14 מתוך המרואיינים הינם בעלי השכלה דתית-ישיבתית (ישיבה תיכונית ולימודים במסגרת ישיבה או מכינה קדם צבאית בטרם הגיוס לצבא), פרט לאחד שהשכלתו הדתית הינה במסגרת תיכון דתי. לכלל המרואיינים ילדים בגיל הרך בעת הגירושים. בזמן השתתפותם במחקר ל-13 אבות מכלל המרואיינים ילדים בגיל הרך ואילו לשני האבות האחרים ילדים המשיקים לגיל הרך. טווח הגילאים של ילדיהם בעת הגירושים הוא: שנה עד 14, כאשר מרבית האבות הינם גרושים (פרט לשלושה אבות אשר נשואים בשנית). בזמן השתתפותם במחקר היו האבות גרושים בפרק זמן בין שבע שנים למספר שבועות.

טבלת נתונים סוציו-דמוגרפיים של המרואיינים

השכלה דתית	רמה דתית (על פי דיווח סובייקטיבי)	מצב משפחתי נוכחי	גילאי הילדים בעת הגירוש	מספר ילדים	גיל בעת הגירוש	גיל בעת הנישואים	כינוי משתתף	
ישיבה תיכונית, ישיבה גבוהה	דתי	גרוש	7.5, 9.5 1.5, 4.5	4	33	21	מרואיין 1	
ישיבה תיכונית, ישיבה גבוהה	חרדי-לאומי	נשוי בשנית	4, 5, 6, 9 3	5	32	20	מרואיין 2	
תיכון דתי	דתי	גרוש	4, 7, 9, 11	4	39	26	מרואיין 3	
ישיבה תיכונית, מכינה קדם צבאית	דתי	גרוש	3, 5, 7	3	34	25	מרואיין 4	
ישיבה תיכונית, מכינה קדם צבאית	דתי	גרוש	3, 4.5	2	27	22	מרואיין 5	
ישיבה תיכונית, מכינה קדם צבאית	דתי-לייט	גרוש	1.5, 3.5	2	30	25	מרואיין 6	
ישיבה תיכונית, מכינה קדם צבאית	דתי	גרוש	שנה	1	30	28	מרואיין 7	
ישיבה תיכונית, ישיבת הסדר	דתי	נשוי בשנית	3	1	26	21	מרואיין 8	
ישיבה תיכונית, ישיבת הסדר	דתי	גרוש	3.5	1	26	21	מרואיין 9	
ישיבה תיכונית, ישיבת הסדר	חרדי-לאומי	בהליכי גירוש שניים	3.5	1	28	24	מרואיין 10	
תיכון דתי, ישיבת הסדר	דתי	גרוש	שנה	1	35	29	מרואיין 11	
ישיבה תיכונית	דתי-לייט	נשוי בשנית	2, 6, 7, 14	4	41	31	מרואיין 12	
ישיבה תיכונית, מכינה קדם צבאית	דתי	גרוש בשנית	2, 3, 4	3	35 / 30	24 בנישואים הראשונים 31 בנישואים השניים	מרואיין 13	
ישיבה תיכונית, ישיבת הסדר	דתי-לייט	גרוש	3, 6, 8.5	3	31	22	מרואיין 14	
ישיבה תיכונית, ישיבת הסדר	דתי	גרוש	4, 5	2	31	24	מרואיין 15	

2.4 כלי המחקר

המחקר עשה שימוש בראיונות איכותניים מובנים למחצה. הראיון הפיק תגובות ישירות מצד המרואיינים, ואפשר להם להביע את עצמם בהתייחס לרגשותיהם, ניסיונותיהם, דעתם והידע שברשותם בנוגע לתופעה הנחקרת. לחוקרת מספר שאלות יסוד אודותן יש לשאול או לברר, אך ראיון מסוג זה מובל על ידי המרואיין והידע שברשותו (Patton, 2002 ; Creswell, 2009).

הראיונות התבססו על מדריך הראיון שפותח לצורך מחקר זה (ראה נספח 2) ומצביע על שלושה נושאים עיקריים: אבהות, נישואים ומשפחה וגירושם. הוא מכיל שאלות מפתח לגבי כל אחד מהנושאים בכדי לעודד תיאורים ומשמעויות עיקריות של המרואיינים המשמשים אותם בארגון תפיסת עולמם וחייהם (Kvale, 1996). מדריך הראיון נפתח בשאלת משמעות אחידה לכל המשתתפים: "כמי שהתגרש כשילדיו היו בגיל הרך- שתף אותי בחווייתך כאב גרוש בחברה הציונית דתית". להלן כל אחד מהנושאים אשר הופיעו במדריך הראיון: אבהות (נפתח בשאלה תיאורית 'שתף אותי בחוויית האבהות שלך' וכן שאלה נוספת המבטאת הנגדה 'איך, אם בכלל, אתה רואה את ההבדל בין האב שהיית בעת נישואיך לאב שהינך היום?'). נישואים ומשפחה (נפתח בשאלת משמעות 'שתף אותי בתפיסתך לגבי החינוך למשפחה בחברה הציונית דתית' וכן 'מהי עמדתך לגבי ערך זה (חינוך למשפחה)?' כמו כן, נשאלו שאלות תיאוריות 'כיצד הכרת את אשתך לשעבר?', 'מה הסיבה שהחלטת להינשא?' וכן ישנה שאלת הנגדה 'כיצד דמיינת את המשפחה שתקים?'). גירושם (נפתח בשאלה תיאורית 'איך אתה חווה את היחס כלפי גרושים בחברה הדתית' וממשיך בשאלות תיאוריות 'ספר לי על הרקע לגירושם', 'ספר לי על ההחלטה להתגרש'. שאלה נוספת היא שאלת משמעות 'שתף אותי בתחושותייך במהלך ההחלטה על הגירושם ולאחריה'). תוך כדי הראיון נשאלו שאלות המתייחסות לדבריי המרואיינים, כולל שאלות הבהרה המבקשות להעמיק את תיאור החוויה המובאת בדבריי האבות.

2.5 ניתוח הראיונות על פי IPA

גישה זו מאופיינת במקבץ של הליכים נפוצים (מעבר מהספציפי למשותף), ועקרונות (התחייבות להבנת נקודת המבט של המרואיינים, מיקוד פסיכולוגי בהבנת המשמעות וביצירת משמעות ובהקשר ספציפי) (Smith, Flowers & Larkin, 2011). הניתוח מתואר כמעגל חוזר ואינדוקטיבי אשר נעשה באמצעות האסטרטגיות הבאות: *קריאה וקריאה חוזרת* - לאחר ביצוע תמליל לראיונות הם נקראו בקריאה ראשונית ובקריאה מחודשת תוך כתיבת התרשמות ראשונית מהראיון כשלם. מטרת שלב זה הינה להבטיח כי המרואיינים יהיו במרכז הניתוח (Smith, Flowers & Larkin, 2011). *קידוד ראשוני והערות ראשוניות*

- סומנו יחידות משמעות ראשוניות ומתן כותרת וניתוח בשלש רמות; תיאורי, מבני ופרשני. ברמה התיאורית והמבנית הושם דגש על השימוש השפתי של המרואיין וברמה הפרשנית נכתבו הערות המשגתיות המשלבות בין התיאורי למבני ומחדדות כיצד המבנה מעיד על התוכן והתוכן על המבנה (Denzin, 1989). שלב זה מטרתו הינה לבדוק תוכן סמנטי ושימושי שפה, כשהחוקר שומר על 'ראש פתוח' ומציין לעצמו כל דבר שעולה במהלך התמלול. הליך זה אפשר היכרות מעמיקה עם התמלילים ויתרה מכך, איפשר לזהות דרכים מסוימות באמצעותן מדברים, מבינים וחושבים על הנושא. (Smith, Flowers & Larkin, 2011). *פיתוח תמות מתהוות* - לאחר הקידוד הראשוני והוספת הערות ראשוניות, מאגר הנתונים גדל באופן ניכר. בשלב זה, נעשה ניסיון להפחית את נפח הפרטים (התמליל וההערות הראשוניות), תוך שמירה על המורכבות, במונחים של מיפוי היחסים הפנימיים, הקשרים והדפוסים שבין הערות הגישוש. משמעותה של טכניקה זו היא שינוי אנליטי מעבודה עם התמליל עצמו לעבר עבודה עם ההערות הראשוניות, כאשר הערות הגישוש אשר נעשו באופן מקיף וכולל היו קשורות בקשר הדוק עם התמליל. תמות לרוב מבטאות ביטויים הנוגעים למהות הפסיכולוגית של הקטע ומכילים מספיק ייחודיות שתהיה מעוגנת, ומופשטת מספיק כדי שתהיה קונספטואלית. הן משקפות תהליך סינרגטי של תיאור (מילותיהם ומחשבותיהם של המרואיינים) ופרשנות (של החוקר) (Smith, Flowers & Larkin, 2011). *חיפוש אחר קשרים בקרב התמות* - עד כה התבססה קבוצה של תמות מתוך התמליל והתמות סודרו באופן כרונולוגי, והצעד הבא עסק בשאלת הקשר בין התמות שעלו. קרי, חיפוש אחר הכוונות המאחדות את התמות ויצירת מבנה שמאפשר להצביע על כל ההיבטים החשובים והמעניינים מתוך תיאור המשתתפים (Smith, Flowers & Larkin, 2011). *מעבר למקרה הבא* - שלב זה כלל מעבר לתמליל הבא וחזרה על התהליך כפי שהיה עד כה, עם התייחסות לכל ראיון בתנאים שלו, על מנת לעשות צדק עם האינדיבידואליות והייחודיות שלו (Smith, Flowers & Larkin, 2011). *חיפוש אחר דפוסים בקרב המקרים* - לאחר שנמצאו תמות מרכזיות החוזרות בין הראיונות השונים, נעשה חיפוש אחר הקשר בין התמות שעלו, ובמקביל נערכה השוואה בין מספר מרואיינים לגבי תמות משותפות ומתוך ההקשרים הללו זוהו דפוסים רלוונטיים של משמעות תוך מתן הקשר תיאורטי לנושא הנחקר. (Smith, Flowers & Larkin, 2011).

2.6 אתיקת איסוף הנתונים

ראשית, עבר המחקר אישור של ועדת האתיקה הפקולטתית של האוניברסיטה. לאחר מכן ובטרם ביצוע הראיונות, נעשתה פנייה על ידי החוקרת אל המרואיינים הפוטנציאליים, בה הוצג בפניהם מכתב המסביר את המחקר ומטרתו. המרואיינים התבקשו לחתום על כתב הסכמה בו הם הביעו הסכמה מדעת

להשתתף במחקר. הראיונות נערכו אך ורק עם מי שהביעו את הסכמתם להשתתף במחקר. פרטיהם של המרואיינים לא מופיעים במחקר עצמו אלא באופן מוסווה בכדי שלא לחשוף את זהותם ולאפשר לשמור על פרטיותם. לשם איסוף הנתונים נערכה פנייה ברשת החברתית בקבוצות המיועדות לאוכלוסיית המחקר. כמו כן, נעשה שימוש בהפצת המידע מפה לאוזן, על ידי מכרים של החוקרת או מכריהם של המרואיינים אשר העבירו את דבר המחקר לחבריהם בקבוצת השווים.

2.7 תוקף ומהימנות

המחקר האיכותני מתמקד בחוויותיהם הסובייקטיביות של אנשים ועל כן, עיקר הדרישה להיותו "ראוי לאמון" – 'trustworthiness' (Lincoln & Guba, 1985). קריטריון ראשון ומרכזי הוא אמינות אשר תושג באמצעות תיאור מדויק, רחב ומעמיק של מגוון המציאויות שייחשפו בראיונות. הראיונות אפשרו למרואיינים לבטא את רגשותיהם ותפיסותיהם ביחס לזהותם כאבות גרושים דתיים. במחקר איכותני על החוקר להוכיח שהוא פעל והצליח במחקרו להרחיב ולהעמיק בהבנת משמעויות תוך יצירת תמונה קוהרנטית של התופעה. קריטריון שני הוא ביסוס (grounding) שמשמעו, שימוש בציטוטים מדויקים מהראיונות, הנאמנים לפרשנויות ולניתוח של החוקר (Maxwell, 2005). בכך יינתן לקוראים להניח האם הפרשנויות שומרות על כללי ההיגיון הפורמלי וביסוס התמות על הפרשנות הסובייקטיבית של המרואיינים. לאורך תהליך ניתוח הנתונים נעשו דיונים בין החוקרת למנחת המחקר עד לגיבוש סופי של התמות.

3. ממצאים

פרק הממצאים בנוי משלוש תמות שלכל אחת תתי תמות בהקשר לחוויותיהם של אבות גרושים בחברה הדתית-לאומית את אבהותם לילדים בגיל הרך ומשמעות אבהות זו. התמה הראשונה תתאר את הממד החברתי-קהילתי ובו יתוארו מאפיינים שונים של החברה הדתית לאומית וכיצד אלה משפיעים ומעצבים את החוויה של האבות הגרושים. התמה השנייה תתאר את הממד התוך אישי, של כל אב גרוש עם עצמו. פרק זה יהווה את הליבה של פרק הממצאים ובו יתוארו החוויות התוך אישיות המתייחסות לאספקטים שונים בחייהם של האבות לאחר גירושיהם. התמה השלישית והאחרונה תתאר את הממד הבין אישי בו יתוארו החוויות שבין האב הגרוש למשפחתו, קרי, ילדיו והוריו. הסיבה בגינה פרק הממצאים בנוי באופן זה, היא על מנת לסייע בהבנת חוויות האבהות לעומקה, מתוך ההקשר התרבותי ממנו היא יונקת. חלוקה זו נראית כחד ממדית כביכול, אך למעשה מדובר בממדים המשיקים זה לזה והנפגשים זה עם זה ברמות שונות, כפי שניתן יהיה לראות בתכנים המוצגים.

3.1 חוויות אבות גרושים את החברה הציונית דתית: הממד התרבותי

פרק זה מורכב משלוש תתי תמות הבאות להדגים את ההווה התרבותית בחברה הלאומית דתית המהווה את הרקע להבנת חוויות האבהות של אבות גרושים בחברה זו. תתי התמות הן: א) אב גרוש בחברה הדתית: חוויה של ריחוק והדרה. ב) מה התכלית? חתונה! ג) אנחנו אנשי השוליים: מקומם של האבות הגרושים בחברה הדתית. תת התמה הראשונה תביע את היחס החברתי לו זוכים אבות גרושים ולעיתים אף ילדיהם מצד החברה הדתית לאומית. תת התמה השנייה תתייחס למאפיינים החברתיים המשפיעים על החלטת האבות הגרושים להינשא. תת התמה השלישית תתייחס ליחסם של האבות הגרושים להלכה וכן ליחס ההלכה אליהם.

3.1.1 אב גרוש בחברה הדתית: חוויה של ריחוק והדרה

להיות אב גרוש בחברה דתית, אשר מקדשת את המשפחתיות ורואה בה ערך עליון, הינו חוויה המדגישה את השונות. האבות נאלצים להתמודד עם חוויות מורכבות, בין היתר של הדרה ורחמים, בשל שונותם זו:

האבהות כאב גרוש דתי היא נוראית. אני אומר בכמה מילות מפתח, אפליה, חוסר שוויון, חוסר הכרה אפילו חוסר אנושיות. אלה מילות המפתח. זה מה ש... ככה זה נראה מהצד שלי. אפילו במובן החברתי, סוג של חרם כזה, אין הבנה. בחברה שלנו כרגע עדיין אין מודעות למצב הזה שנקרא אב גרוש. ובטח, ובטח שאתה גם גבר, אבא, אז אתה... לא מבינים. כלומר, כן, כאילו אתה אבא, תשלם

מזונות, לך תעבוד, ילדים? כאילו, על מה אתה מדבר? עכשיו, זה נובע מצד ה...כנראה מהרבנות, משהו מחלחל מהקטע החרדי הדתי כביכול. כי אלה אנשים שבדרך כלל לא יודעים כל כך תורה, שאומרים את הדברים האלו. וגם אנשים שכן יודעים קצת תורה, הם קצת יותר קשובים ואומנם, אבל עדיין לא מבינים ש...שאתה גם אנושי. (מרואיין10, נישא בגיל 24, התגרש בגיל 28, בתו בת 3.5 בעת הגירושים).

האב הגרוש מביא בדבריו את חווייתו כאב גרוש בחברה הדתית, ואת תחושת העלבון הגואה בקרבם בבואו לתאר חוויה זו: 'האבהות כאב גרוש דתי היא נוראית. אני אומר בכמה מילות מפתח, אפליה, חוסר שוויון, חוסר הכרה אפילו חוסר אנושיות... אפילו במובן החברתי, סוג של חרם כזה'. בציטוט זה הוא נותן את החוויה הכללית הקשה שלו. החזרתיות על המילה 'אפילו' יש בה כדי להביע עד כמה חווייתו הולכת ונהיית קשה יותר. כלומר, ניתן תיאור ולאחריו יש הדגשה המסמלת את ההחמרה, עד כמה החוויה קשה. המשך דבריו מתייחסים להיבטים ספציפיים יותר, ההיבט החברתי, ההיבט ההורי ומדיניות. נראה כי הוא חווה הדרה כאב גרוש דתי, בכל מרחב החיים, החל מהמקום החברתי בו הוא חש מוחרם ומנודה, כשאין הבנה למצבו, כאב גרוש המבקש לממש את אבהותו. מדבריו עולה כי החברה הדתית, רואה בו ככלי פונקציונלי הנועד לתשלום מזונות אך לא רואה בו כדמות הורית. לשיטתו, נראה כי תפיסה זו נשענת על עמדה דתית הרואה הבדל בין תפקיד הגבר, הנשען יותר על מילוי צרכים כגון פרנסה. בהיבט ההורי הוא חווה התעלמות והיעדר הכרה בו כאב. באשר למדיניות, האב הגרוש מתייחס לתפישה החברתית-דתית המייצרת את הריחוק וההדרה שחווה: 'אתה אבא, תשלם מזונות, לך תעבוד, ילדים? כאילו, על מה אתה מדבר? עכשיו, זה נובע מצד ה...כנראה רבנות'. האב הגרוש קורא תיגר על עמדה זו, הוא חווה את העוול שנעשה לו בשם הדת, והוא למעשה חווה כיצד עמדה זו הולכת ומשוחזרת במעגל החברתי, במעגל ההורי ובמעגל הדתי כאשר הממסד הרבני לא מאפשר לו לבקוע את התבנית המסורתית של האבהות.

הציטוט הבא יתאר את הסטיגמה הדבקה לילדים להורים גרושים, הנראית כחלק מתפיסת העולם את הגירושים בחברה הדתית:

לצערנו הרב בציבור הדתי עדיין מחשיבים הורים גרושים וילדים להורים גרושים כסוג ב' ואני רואה את זה הרבה, סטיגמה וכי הם מסכנים כי הם זה, המחנך של הבן שלי בכיתה ב' אחרי שבוע קורא לו לשיחה אישית... אחרי שבוע, אומר לו אתה רוצה לדבר איתי? איך היה? קשה לך שההורים גרושים? בטח אתה עצוב, מה!! במיוחד בחברה אליטיסטית. כאילו במקומות כאלה אז כן, כמה שהיום זה קצת רווח יותר אבל עדיין רואים את זה כמקום לא טוב, הבת שלי גם, כן, היא צריכה טיפול, מה טיפול!! מה אתם מחרטטים כאילו, הבת שלי היא ילדה מדהימה, אני בא לאסיפת הורים וכאילו כן,

היא כזאת וכזאת, בוא הנה למה לא הזכרת את כל הדברים המדהימים שיש בבת שלי? ויש, אני לא אומר את זה כי אני אבא שלה, אני באמת רואה וכולם רואים, זה טוב. זה דבר אחד, שהילדים שלי צריכים להתמודד עם החברה כחברה ששופטת (מרואיין 15, נישא בגיל 24, התגרש בגיל 31, ילדיו בגילאי 4 ו-5 בעת הגירושים).

בדבריו מביא האב הגרוש לא רק את חווייתו האישית כאב גרוש בחברה הדתית, אלא גם את החוויה של ילדיו, כילדים להורים גרושים בחברה הדתית. כלומר, יש כאן חוויה הדדית בה גם האב וגם ילדיו חווים כיצד החברה הדתית רואה בהם כמערכת משפחתית שבורה ופגומה. הוא חש כיצד החברה הדתית, ובמקרה אותו הוא מתאר, את מערכת החינוך הדתית של ילדיו כמי שאיננה מצליחה להתעלות מעבר להיות ילדיו ילדים להורים גרושים. חווית הגירושים צובעת עבור אנשי החינוך את הכול ומיד מקטלגת ילדיו במקום מסכן ופגוע. הוא מביא לכך מספר דוגמאות: 'המחנך של הבן שלי בכיתה ב' אחרי שבוע קורא לו לשיחה אישית... אחרי שבוע, אתה רוצה לדבר איתי? איך היה? קשה לך שההורים גרושים? בטח אתה עצוב, מה?!'. בדבריו מתאר האב כיצד המחנך מלביש על בנו את החוויה הקשה לפי תפיסת המחנך, של היות ילד להורים גרושים. ייתכן והבן כלל לא מרגיש את זה, אך המחנך חווה זאת כך ומתקשר עם התלמיד שלו מתוך המקום הזה. האב ממשיך ומתאר דוגמא אחרת לכך, הנוגעת לבתו: 'הבת שלי גם, כן, היא צריכה טיפול, מה טיפול? מה אתם מחרטטים כאילו, הבת שלי ילדה מדהימה, אני בא לאסיפת הורים וכאילו כן, היא כזאת וכזאת, בוא הנה למה לא הזכרת את כל הדברים המדהימים שיש בבת שלי?', בדבריו אלו קובל האב על העובדה שגם ביחס כלפי בתו, מערכת החינוך רואה באופן אינסטינקטיבי וחד ממדי, כתוצאה מגירושי הוריה, רק את המקום הפגוע או זה הזקוק לעזרה. אין התייחסות ואולי אפילו היא לא קיימת, למקומות החזקים, לכישרונות וליכולות הרבות שלה. בסופו של דבר, בדבריו אלה מתאר האב יחס סטריאוטיפי כלפי ילדים להורים גרושים, הוא מתאר את חוסר היכולת לקבל את המבנה המשפחתי הזה, ואת הניסיון לתקן, באופן שלעיתים פוגע ומשפיל את הילדים אשר עליהם להתמודד גם עם האופן בו רואים אותם ואת הוריהם. ניכר כי זהו מקום הפוגע באב כאב, הדוגמאות באמצעותן הוא ממחיש את הדברים מתארות את הכעס והעלבון אותו חווה.

הציטוט הבא יתאר את היחס מצד הישיבה ורבניה למצבו של האב הגרוש הדתי:

לא הייתה הרבה תמיכה, כאילו יכולתי מאוד להיעזר בחברים שגרו בישיבה להתארח שבתות. אה להיפגש וכל זה. והציעו לי, אבל, אבל היה אפשר לעשות יותר, היה אפשר יותר... להתקשר אלי יותר, אה לפנות אלי יותר. ולנסות אולי להציע לי תמיכה רגשית... אבל, אבל יותר לנסות, יש, יש הרבה חבר'ה בישיבה שהם גרושים איכשהו לא יודע למה. לנסות לקשר אותי עם גרושים, כאילו

להיות ערב לי, יותר ערבות ואני זוכר שאפילו לאימא שלי זה הפריע והיא לא אחת שמתערבת ועומדת על הרגליים. היא התקשרה לישיבה ואמרה את זה [...] ואני זוכר כשדיברתי עם הרב שלי, הוא אמר על ההתמודדות עם זה שהבת שלי לא תהיה חלק מהיום יום שלי שזה באמת דבר נורא, וגם בעיני הוא לא מספיק מגויס למאבק, למאבק שלי כאילו הוא כתב על זה כמה דברים אבל לא מספיק וזה רב שידע להזיז דברים. (מרואיין 8 נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בגיל 3 בעת הגירושים).

ראשית פותח האב הגרוש את דבריו בהתייחסו לאכזבה מהחברה בישיבה, אשר לתחושתו לא הייתה שם לתמוך בו. מדבריו ניכר כי לעצם העניין הוא הוזמן לארוחות ומפגשים אצל חבריו מהישיבה, אך ניכר כי חסר לו הרובד העמוק יותר של תמיכה רגשית, או כפי שהוא מכנה זאת 'ערבות'. ערבות משמעותה אחריות, ערבות הדדית היא אחריות של הקהילה לאחד מחבריה, ונראה כי זה מה שחסר לו. לחוש כי ערבים אליו, ברמה העמוקה ביותר, הוא לא לבד בכאב שלו, הם תומכים ומסייעים לו לעבור זאת. האכזבה היא לא רק מהחברה בישיבה אלא גם מזה העומד בראשה: ראש הישיבה שלו, אשר ממנו הוא ציפה לגלות ענין ומעורבות רבה יותר, גם למצבו האישי אך לא רק. לגלות מעורבות חברתית בכל הנוגע למצבם של אבות גרושים במדינת ישראל. האב הגרוש רואה ברבו כאדם בעל השפעה המעורב בסוגיות בחברה הישראלית, אך הוא מתקשה לשאת את שתיקתו בסוגיית הגירושים. שתיקתו באה לידי ביטוי בשני אופנים: הראשון היא העדר העמדה הציבורית ערכית, כאמור לעיל. השני הוא שתיקתו הבאה לידי ביטוי בעמדה הכנועה לפיה על האב הגרוש להכיר בכך שבתו לא תהיה חלק אינטגרלי מחייו. האב נוצר בקרבו את אכזבתו על ראש הישיבה שלו ועל כל העולם הרבני והישיבתי שלתחושתו איננו ער למצוקה ולכאב של אבות גרושים ואיננו תומך בהם. נראה כי האב הגרוש, אשר בקיא בעולם הרבני, מודע לכוח ולמידת ההשפעה שיש לעולם הרבני על החברה ועל הפרט, מאוכזב מאוד מהיעדר המעורבות וההתגייסות. בציטוט זה יש להתייחס לזו שכן ניסתה להתגייס לטובתו: אמו. היא עשתה את שביכולתה, בהבחינה כי בנה נותר לבד, ללא העוגן שהיא חשבה שראוי שיהיה לו מצד הקהילה בה חי. 'והיא לא אחת שמתערבת ועומדת על הרגליים' במשפט זה מבקש להבהיר האב עד כמה מצב זה היה בולט, הוא מביא זאת כחיזוק לדבריו וכמעין הוכחה לכך, שאפילו אמו, שבדרך כלל לא מתערבת, לא יכלה לעמוד מנגד וניסתה לגייס את הישיבה לעזרתו.

בנוסף להתייחסות של הסביבה כגון החברים והמורים, נראה כי ההתייחסות לאבות גרושים דתיים נטועה בתפישה מגדרית עמוקה של תפקידי ההורות בחברה הדתית, כפי שיתואר בציטוט הבא:

מאוד בולט שבית הכנסת האורתודוקסי הקלאסי לא בנוי לאבא עם ילדים. הוא לא בנוי בארכיטקטורה שלו. אני תמיד אומר שבבתי כנסת הקלאסיים אין הפרדה בין גברים לנשים, יש

הפרדה בין גברים לנשים וילדים. זאת אומרת הנשים והילדים, המקום שלהם הוא בעזרת הנשים, והגברים הם אמורים להתפלל. ואם אתה עם ילדים קטנים ואתה אבא לבד, אז אפילו מבחינה ארכיטקטונית זה לא ילך... בבית הכנסת של ההורים שלי, בראש השנה מאפשרים לנשים, פותחים כאילו, עושים מחיצה באולם שמחות ונשים וילדים יכולים לשבת שמה ולשמוע את התקיעות. אבל אם אני הייתי בא עם הילדים שלי לשמוע תקיעות, אז בתוך השטח של גברים, אי אפשר היה להיות עם הילדים ולשמוע תקיעות, כי כל פיפס קטן שהילד עשה, אז כל העולם שמע וכולם הסתכלו במבט נוזף, זה פשוט לא בנוי לזה (מרואיין 12, נישא בגיל 31, התגרש בגיל 41, ילדיו בגילאי 14, 7, 6 ו-2 בעת הגירושין).

בציטוט זה ניתן לראות כיצד בית הכנסת מגדיר למעשה את התפקידים ההוריים כשנקודת המוצא היא שילדים קטנים לא מצטרפים לאביהם בתפילה, אלא, מקומם בעזרת נשים עם אימותיהם. זאת, מאחר שעל האב להיות שקוע בתפילה, ללא הסחות דעת והפרעות, והאם היא המטפלת בילדים. כלומר, תפקידו הדתי קודם לתפקידו האבהי. אב גרוש, שמוטלת עליו החובה הן לטפל בילדיו והן להתפלל, יתקשה לעשות זאת, לא רק בשל הקושי האובייקטיבי שבדבר, אלא מאחר והקהילה לא תאפשר לו. היא לא תאפשר לו להיות עם ילדיו בתפילה הן מבחינה פיזית, בשל מבנה עזרת הגברים בבית הכנסת וכן בשל חוסר הכלה לתפקידו האבהי, חוסר סובלנות לשהות ילדים בעזרת הגברים, שעלולים להפריע לתפילה. מדבריו עולה כי התפיסה הזו כה מושרשת, עד כדי כך שבית הכנסת אותו מתאר האב נבנה, מלכתחילה באופן שלעזרת גברים האב לא יוכל להיכנס עם עגלה ועם ילדיו הקטנים. האופן בו בנוי בית הכנסת למעשה מעיד על התפיסה של תפקידי מגדר בחברה הדתית אליה משתייך המרואיין.

3.1.2 מה התכלית? חתונה!

לקהילה מקום מרכזי בחי היומיום ובחיים הדתיים של האבות כשאלו נעים על הציר בין מחויבות לקהילה הדתית ולאורחותיה, למוסכמות ולנורמות שבה, לבין הרצון למצוא לעצמם את המקום בו יוכלו לאזן בין הדרישות והצפיות הדתיות-קהילתיות לבין הצרכים האישיים שלהם. מחויבותם זו באה לידי ביטוי עוד מראשית בניית התא המשפחתי, כאשר חלק מהאבות מתארים את המניעים לחתונה ככאלו הנובעים מתוך לחץ, או מניעים שאין בהם בהכרח כדי להצביע על טיב הקשר, על הבשלות לנישואים וכן על היכרות מעמיקה. מרבית האבות מתארים רצון עז להינשא בזמנו ותחושת לחץ שלעיתים הובילה את קבלת ההחלטה. נראה כי תהליך החיברות הינו מושרש בקרב האבות, מאחר והם מבקשים לחיות על פי הנורמות המקובלות בחברה הדתית, בה נישואים הם חלק אינטגרלי מאורח החיים, וישנה תחושת לחץ פנימית ולעיתים אף חיצונית מצד הסביבה, כשאין הדבר קורה. הציטוט הבא מדגים זאת:

מגיל 12 בערך פנטזתי להיות נשוי, הייתי לחוץ לחתונה, גם כל האחים שלי התחתנו נורא מוקדם [...]. אחים שלי, כן, אחים שלי התחתנו, נראה לי אני התחתנתי הכי מאוחר, וזה היה בן 22. (מרואיין 5, נישא בגיל 22, התגרש בגיל 27, ילדיו בגילאי 4.5 ו-3 בעת הגירושים).

בדבריו מבטא האב הגרוש את רצונו העז להינשא עוד מהיותו ילד, רצון שהושפע במידה ניכרת מכך שאחיו הגדולים נישאו גם הם בגיל צעיר ולמעשה הוא היה זה שנישא בגיל המאוחר ביותר בבית, גיל 22. ניתן לראות כאן את גיל הנישאים במשפחתו כחלק מהשקפת עולם בחברה הדתית. 'בערך מגיל 12 פנטזתי להיות נשוי' המילה פנטזיה פירושה לחלום ולחשוב על הרצוי והבלתי מושג. יחד עם זאת פנטזיה מצביעה על כך שגם עדיף שהדבר יישאר בלתי מושג. בכך שהמרואיין מספר שבגיל 12 פינטז "להיות נשוי" ומיד לאחר מכן מדבר על כך ש"הייתי לחוץ לחתונה" מדגים שמה שעדיף היה שלא יתרחש מתרחש כתוצאה מלחץ. מה שמוסיף על הלחץ הוא שאחיו התחתנו "נורא מוקדם". כלומר לא מדובר רק בנורמה של החברה בה הוא חי אלא זוהי נורמה שמומשה באופן מוחלט בתוך המשפחה שלו. מה שאינו מותיר לו הרבה ברירות אלא להתחתן אף הוא. מה שבחברה הכללית נחשב לנישואים צעירים, בן 22, בחברה שבה המרואיין גדל זה נחשב מאוחר. בכך המרואיין מגדים כיצד בלית ברירה נקלע למצב בו התחתן בעל כורחו.

בציטוט הבא נראה את השיקולים שהביאו אב גרוש נוסף, להינשא:

התחתנו עם המון אמונה. אני התחתנתי עם המון אמונה ורצון. אני מאמין שגם היא. [...] וזה הטעות שלי שהתחתנתי משם ולא מאהבה. [...] החינוך הדתי לא רק הישיבה התיכונית, בכלל בחיים, אני לא מרגיש שהכינו אותנו. לא. פשוט לא. אין דיבור על בחירות. יש, אבל יותר מלחץ כזה. בכלל המקומות האלה שאתה... אני שמתי לב שאתה בא למקום במגזר הדתי אתה מאד תכליתי. מה המטרה? להתחתן? לעשות תואר? אבל אין שום דיבור על באיזה מקום המטרה. המטרה היא באיזה מקום להתחתן אבל אין שום דיבור על המסביב. יש תשדורת מאד חזקה על תתחתנו! זה התכליתי. איך תעשו את זה ומה תעברו בדרך? זה לא משנה העיקר שתתחתנו ושאימא תשמח ושתהיה חופה ולה תהיה שמלה לבנה. וגם אתה תשמח אבל אף אחד לא מדבר איתך על איך נכון להגיע למקום הזה. (מרואיין 7, נישא בגיל 28, התגרש בגיל 30, ילדו בגיל שנה בעת הגירושים).

דברים אלה מתארים את הנסיבות בגינן נישא האב וכיצד אלה קשורות לחינוך הדתי שקיבל, אשר מושתת על הצבת מטרות והגשמתן, ללא מתן כלים לדרך. כפי שהוא תיאר זאת, הוא לא נישא מתוך אהבה כי אם מתוך אמונה ורצון. באומרו אמונה ייתכן והתכוון לאמונה דתית שהובילה אותו בהחלטה זו, או אולי לאמונה בטוב ובעבודה קשה שיובילו לזוגיות טובה בסופו של דבר, מה שמתכתב עם הרצון. הוא

הגיע לנישואיו עם רצון להצליח בהם. ייתכן ובמניעים אלה מתאר האב הגרוש את תפיסתו דאז את הנישואים כמשימה. הוא ניגש לזה, עם מוטיבציה פנימית רבה, מתוך אידיאל ובאופן המנותק מהרגש, כפי שהוא מתאר זאת: 'זוהי הטעות שלי שהתחתנתי משם ולא מאהבה'. הוא לא הבין לעומק כיצד עליו להגשים זאת, הוא פעל על פי מה שהחברה הדתית ציפתה ממנו: להינשא. מתוך דיבור על נישואים ממניעים ערכיים, או חיצוניים כאלה ואחרים, נראה שאין כלל דיבור על אהבה, על משיכה והתאמה כלומר, אלו לא פרמטרים שנלקחו בחשבון. בדברים אלו מתוארת למעשה סתירה תרבותית בין התרבות הדתית, התופשת נישואים כערך, זאת בהשוואה לנישואים המושתתים על אהבה, מה שמקובל על פי ערכים מודרניים.

בדבריי האב הגרוש ישנה התייחסות גם לחינוך הדתי, אשר איננו עוסק במהות הקשר שבין איש לאישה או בהכנה לחיי נישואים, אלא מתייחס לנישואים כאל משימה שיש להגשימה. כלומר ניתן לראות כיצד האב פעל במעשיו ובהחלטתו להינשא את ערכי החברה הדתית אשר תופסת את הנישואים כמטרה, כמשימה. ראייה אופרטיבית מאוד, ללא חיבור או הכנה מתאימים לחיי זוגיות. הציטוט הבא יתאר לחץ פנימי להינשא, אצל האב ואצל אשתו לשעבר. גם כאן, ניתן לשער כי מקורו של הלחץ הוא בחיים החברתיים הדתיים המגלמים את הציפייה להינשא, בפרט לאחר מערכת זוגית הנמשכת מספר חודשים:

מראיית: ההחלטה להתחתן הייתה טבעית לשניכם?

מרואיין: כן, אבל היא נבעה מלחץ... כן. לחץ, לא יודע מאיפה לחץ, יו צריך להתחתן כזה. לא יודע כאילו היום כולה עשרים וחמש, מה הסרט כאילו. כן, אבל גם לא שכולם מסביבנו היו נשואים. אבל היה איזה לחץ כזה. אצלה וגם אצלי, אצלה יותר גלוי, אצלי נראה לי יותר סמוי קצת. אבל כאילו יאללה צריך להתחתן. (מרואיין, 4, נישא בגיל 25, התגרש בגיל 34, ילדיו בגילאי 7, 5 ו-3 בעת הגירושים).

האב מתייחס לאלמנט הלחץ, הוא זוכר את תחושת הלחץ בקבלת ההחלטה להינשא. במבט לאחור, נראה כי אין הוא מבין מהיכן נבע אותו לחץ - 'לא יודע, כאילו היום כולה עשרים וחמש, מה הסרט כאילו', אז בזמנו, בהיותו בחור צעיר, נראה כי חש שיש רק טעם אחד לקיים קשר והוא למטרות נישואים ואם הקשר נמשך אז ברור שצריך להתחתן. השימוש בביטוי 'מה הסרט' מתאר היום, ממרחק הזמן, את חוסר ההבנה של האב את אותו לחץ. מדוע חש כה לחוץ, עד כדי כך שלחץ זה השפיע במידה ניכרת על ההחלטה להינשא!! כאילו אותו לחץ לקוח מתוך סרט ולא נוגע ישירות לסיפור חייו. יש לשים לב לשימוש שעושה האב בפועל 'צריך' במשפט האחרון - 'אבל כאילו יאללה צריך להתחתן', שוב, אין כאן דיבור על רצון, אלא על צורך. ישנו צורך להינשא, צורך חברתי ברור מאוד וייתכן שצורך פנימי להינשא שמושפע ומתעצב

בזיקה לאותו צורך חברתי. כאמור, במבט לאחור האב לא מבין את פשר הלחץ שחש, אך בזמנו, נראה כי לחץ זה כיוון אותו ואת גרושתו בקבלת ההחלטה.

בציטוט הבא שזור בתוך הממד התרבותי גם הממד התוך אישי והמשפחתי :

אנחנו הכרנו בשידוך. נפגשנו, הפגישות היו טובות. עם כל זה אני זוכר שבלילות כשהייתי מתקשר אליה אז כאילו תמיד הייתה עסוקה ולא היה... השיח לא זרם מספיק. אלא מה? אני הייתי צעיר ותמים ואמרתי בסדר נתחתן ולאט לאט יהיה טוב. יהיה טוב אחרי החתונה. זה גם קשור לזה שכשאני מסתכל על מה היה מרכז הקשר, מרכז הקשר היה ערכי עם איזה שהוא מטרה אידיאליסטית כאילו. תורה, ארץ ישראל משפחה זה הכול היה ממקום של אידיאל, של ערך. [...]

הגענו מהחתונה בליל כלולות, היא נסגרה בחדר, בכתה לאמא שלה שעה שעתיים לא יודע כמה זמן ולא, לא, לא דיברה איתי. אחרי זה, טוב אפשר להבין שליל כלולות לא היה שמה. הגעתי בבוקר למדריך חתנים שלי בוכה, ואז הוא אמר לי, שזה גם כן בעיניי תמימות דתית אם אתה חושב, אם את רוצה לקשר את החוויה הזאת לחוויה הדתית, הוא אמר לי תראה באמת אמא שלה התקשרה אליי לפני שבוע- שבועיים ואמרה לי שיש לה רגישות למגע יש בה משהו שבתחום המגע אז זה רגיש מאוד, זה רגיש באמת ברמה שאי אפשר לגעת בכלל. זה לא, זה רגישות ברמה גבוהה והוא אמר לי לא, לא אמרתי לך את זה כי האמנתי שיהיה טוב. [...] היום אני מאוד כועס עליו כלומר, אילו היו אומרים לי חודש לפני החתונה תשמע יש פה רגישות למגע, אני בתור בחור בן תשע עשרה- עשרים לא הייתי עושה עם זה כלום. אם אימא שלי הייתה שומעת את זה, מיד הייתה דופקת על השולחן. מיד. זה ברור. (מרואיין2, נישא בגיל 20, התגרש בגיל 32, ילדיו בגילאי 9, 6, 5, 4 ו-3 בעת הגירושים).

ציטוט זה מביא שלשה רבדים, את הרובד האישי של האב הגרוש, הרובד החברתי הבא לידי ביטוי בהתנהגות הרב והרובד המשפחתי של אמו של האב הגרוש והקשר בין שלושת הרבדים הללו. ברובד האישי: ניתן לראות כיצד התחושות האינטואיטיביות שלו לפני החתונה קיבלו אישור ממשי מיד לאחריה. האב הגרוש מתאר את הנורות האדומות שנדלקו בקרבו עוד בטרם החתונה, הוא חש שמשווא אינו כשורה, אך כפי שהוא מציין הזוגיות שלהם לא הייתה במרכז הקשר, היא לא הייתה המהות. המהות הייתה ערכית, אידיאליסטית, כדבריו. למעשה, נקודת הפתיחה של הזוגיות כבר הייתה מורכבת, אך הוא האמין שהתיקון יגיע אחרי החתונה, מתוך אמונה ועבודה קשה.

הרובד החברתי: כפי שעולה מדבריו, נישואים מתוך אמונה אינם מאפיינים רק את האבות, באופן כמעט וגורף, אלא גם את הקהילה אליה הם שייכים, ובמקרה זה הרב. האב אשר היה תלמיד בישיבה גבוהה בעת נישואיו, מתאר כיצד רבו בחר שלא לשתף אותו במידע קריטי אודות אשתו לעתיד, מתוך

אותה אמונה כי לאחר החתונה הדברים יסתדרו, יהיה טוב. כלומר לא רק האב נישא מתוך אמונה, אלא גם הסביבה הדתית שלו האמינה בכך, לא רק כאידיאל, ובשם אותה אמונה בחרה להסתיר ממנו מידע חשוב שהרי אם יודע לו הבעיה של ארוסתו, ייתכן ולא יינשא. גם כאן, ניתן לראות את ההפנמה של ערכי החברה הדתית, כיצד האב הפנים וקיבל על עצמו את אותה עמדה של רבו. התחושה היא שיש מי שהבין שמדובר בבעיה קשה שיש לתת עליה את הדעת (אם הכלה אשר התקשרה לרבו), אך הבעיה מושתקת, אין לה מקום בהחלטה אם להינשא או לא. מדברי האב לא ברור האם רבו התחרט על שעשה, כך או כך, האמונה הוליכה אותו בהחלטה. וכמו שמתעורר לעיתים הכעס אשר מופנה פנימה בשל ההחלטה להינשא מהמניעים הלא נכונים, גם במקרה זה, מתעורר כעסו של האב על מה שנעשה לו. נראה כי הכעס מתעורר היום, בדיעבד, כשהוא מבין שאמונה הינה רכיב חשוב בחיים אך היא לא יכולה להוות את העילה המרכזית בהחלטה להינשא, מאחר ואין בה די להצלחת הנישואים. כדי שנישואים יצליחו האמונה האישית שלך אין בה די. מתוך מקום רפלקטיבי זה, האב מבין שבתור בחור בן 19 שרוצה להינשא, הוא לא היה משנה את דעתו אם היה נודע לו בעיית המגע, האינטימיות, של אשתו, כלומר גם העובדה שרצה להינשא, שהאמין מאוד באידיאלים של עם ישראל ותורת ישראל שהובילו אותו להינשא, כפי שהוא מתאר זאת, יחד עם האמונה שיהיה טוב, כל אלו לא היו מאפשרים לו לקבל החלטה אחרת.

הרובד המשפחתי: אלא שאמו הייתה נחלצת לעזרתו. יש לאב וודאות רבה כשזה מגיע לאמו, אין שום צל צלו של ספק אודות תגובתה. כלומר, ייתכן והוא מבין שאז הוא היה עיוור מרוב אמונה, אבל הקרובים לו ובייחוד המבוגרים שבהם, אינם כאלו ואולי הם אלה שהיו עוזרים לו להתפקח. כך או כך, רבו החליט עברו והאפשרות הזו נגזלה ממנו. בנוסף לאלו מתייחס האב בדבריו לאלמנט הזמן 'חודש לפני החתונה', ייתכן וגם לו משקל מכריע, ייתכן ואם הדבר היה מתגלה לא כה סמוך לחתונה, עוד אפשר היה לעשות משהו. ייתכן והאב חש כי הזמן כובל אותו, אין לו כל אפשרות להתנגד, מאחר וביטול בפרק זמן זה כרוך בהתמודדות אחרת.

3.1.3 אנחנו אנשי השוליים: מקומם של האבות הגרושים בחברה הדתית

אבות רבים מתארים את השינוי שחל ביחסם כלפי ההלכה, זאת נוכח השינוי שעברו בחייהם האישיים, המעמיד אותם בפני דילמות הלכתיות שונות. הדבר בא לידי ביטוי באופנים שונים, בין אם מדובר בשמירת שבת, שמירה על הפרדה בין בשר לחלב או על יחסים זוגיים- מיניים וכיוצא בזה. כך או כך, נראה כי ההלכה נתפסת בעיני אבות גרושים כשונה, דינאמית יותר, בהשוואה למעמדה בחייהם בתקופת הנישואים. ניכר כי תמורה זו קשורה בשינוי האישי שחוו אותם אבות עם הפרידה והגירושים אשר הפגישו אותם בפני סיטואציות שונות. כך או כך, נראה כי ההחלטות השונות אותן מקבלים האבות, נעשות בכובד ראש ובצלילות מתוך הבנה של המורכבות, גם אם הדבר סותר בסופו של דבר את ההלכה

כמות שהיא. אך לא רק היחס של האבות להלכה יעמוד בתת תימה זו, כי אם גם היחס של ההלכה אל אותם אבות, האם יש בה מקום להכיל גם את מי שאינו חי על פי התפיסה ההלכתית הראויה ועל פי הנורמה החברתית הדתית המקובלת? נראה כי חוויית האבות כאנשי השוליים באה לידי ביטוי בהיבטים שונים של החברה הדתית, החל מההיבט ההלכתי ועד להיבט החברתי.

לאור הדגש החברתי הניתן לחיי משפחה וזוגיות בחברה הדתית, עולה תחושת השונות אל מול הגירושים בכלל ואל מול האבות הגרושים בפרט, אשר מבטאים במצבם האישי את הדרוש תיקון. היחס של החברה הדתית כלפי האבות הגרושים מסמל את יכולת ההכלה והקבלה של הגירושים ושל האבות הגרושים לתוכה. עובדת היותם בולטים בחריגותם, מחזקת עוד יותר את החוויה שלהם את עצמם ככאלו החיים בשולי החברה הדתית. יחס זה בא לידי ביטוי גם ברמה היומיומית, באינטראקציות שונות, וברמה אחרת עולה סוגיה זו גם אל מול הממסד הרבני-דתי, אשר ישנה צפייה ממנו להיות מודע ורגיש יותר לחוויית האבות ולקורה אותם בתהליך הגירושים. מדברי האבות נראה אם כן כי גירושים עודם מהווים מקום רגיש ואולי אף נפיץ בחברה הדתית, שישנו פחד להתעסק ואולי אף להתקרב אליהם. האבות מתארים הימנעות מסוימת הן בהיבט החברתי ובהיבט הרבני אשר טרם התגייס לסוגיה זו מקרוב: מראיית: איך אתה היית מתאר את היחס כלפי אבות גרושים בחברה הדתית? ככה, מהחוויה שלך אם היא קיימת.

מרואיין: אני חושב...אני למשל, בין הדתיים אני לא מזכיר את זה. זאת אומרת, זה סוג של taboo כזה. אתה לא מדבר על זה... על זה שאתה גרוש. אם תדבר על זה שאתה גרוש, אף אחד לא ידבר אתך. ככה.

מראיית: כלומר אתה חווה את זה כאיזשהו מוקצה. מרואיין: מוקצה. כן. מחמת חסרון כיס. כזה שאי אפשר לגעת בו. לא לצורך גופו וכאלה. היום אני יודע ש... כאילו עדיין זה לא אומר שזה לא קיים, אבל אני כאילו פחות מפחד מזה. אבל עדיין כל פעם שאני... אני משתדל כאילו להפוך את זה לכמה שיותר טבעי ולזרום עם זה כאילו ולהפוך את זה למשהו שהוא לא כבד מדי. ועדיין... כלומר, אני יודע שברגע שאני... שברגע שיודעים את זה כלפי, שאני גרוש. הליכים, גרוש, משהו, אני רואה שהמבטים נהיים אחרים... זהו. התקשורת נהיית אחרת. לא מדברים אתך יותר כמעט. (מרואיין 10, נישא בגיל 24, התגרש בגיל 28, בתו בגיל 3.5 בעת הגירושים, נמצא בהליכי גירושים שניים).

ציטוט זה מתאר חוויה של זרות ושונות המקפלת בתוכה מקום אמביוולנטי בו מחד מנסה האב להימנע ככל הניתן מלחשוף כי הוא גרוש וכי נמצא בהליכי גירושים שניים מאחר וברגע שמידע זה נחשף,

חש האב כיצד באחת כל היחס אליו משתנה ונובע מעובדת היותו גרוש. כלומר, בתיאורו זה, הוא מצביע כיצד החברה הדתית מונעת מתוך תפיסתה את הגירוש: מתוך הרצון להתרחק, שהדבר לא ידבק בה וכפי שהוא מתאר זאת 'שברגע שיודעים את זה כלפי, שאני גרוש. הליכים, גרוש, משהו, אני רואה שהמבטים נהיים אחרים... זהו. התקשורת נהיית אחרת. לא מדברים אתך יותר כמעט'. האב עושה כאן שימוש במונח הלכתי 'מוקצה מחמת חסרון כיס'. כזה שאי אפשר לגעת בו. לא לצורך גופו, השימוש במינוח ההלכתי מוקצה מחמת חסרון כיס הינו החמור ביותר מבין סוגי המוקצה הקיימים כשמשמעותו שאין לגעת בו, ולאור דבריו ניכר כי האב לא לחינם בחר במינוח זה.

מאידך, הוא מביע את רצונו לנרמל ככל הניתן את מצבו, לא לייצר בתוכו חוויה פנימית של קושי, או זרות באופן שיתורגם כלפי חוץ ויגרור את תגובת הסביבה בהתאם. למעשה, הוא מתאר את השינוי שחל בו, מעמדה מפוחדת וחסרת בטחון, לעבר עמדה הבטוחה יותר בעצמה. ייתכן והאב מבין כי היותו גרוש זהו פרט משמעותי בחייו ובביוגרפיה האישית שלו ועל כן אין לו יכולת לדבר על עצמו מבלי להתייחס למצבו זה, המשפיע עליו רבות. כלומר, הוא מנסה לחיות בשלום ככל הניתן עם היותו גרוש בעבר, ובהליכי גירוש שניים בהווה, באופן שיוכל להקרין החוצה בביטחון את מי שהוא ואולי על ידי כך למזער ככל הניתן את תגובות הסביבה הנסוגות. נראה כי למרות זאת, הסביבה עודנה מתרחקת ממנו, היחס הוא אותו יחס, אך השינוי שחל הוא באב עצמו. יחד עם זאת, שינוי זה אין בו כדי להקל על תחושת האכזבה, ועל החוויה אותה הוא נושא בקרבו של התרחקות, תפיסתו כ'מוקצה', ככזה שיש להתרחק ממנו. הציטוט הבא מתאר את תחושת הבושה שחשים אבות נוכח היותם אבות גרושים הלומדים ועובדים בישיבה בה מעמדם האישי הינו חריג:

בואי נגיד ככה קודם כל התביישתי בזה, כמעט לא סיפרתי לאף אחד. לא על הפרידה ולא על הגירוש.

מראיית: למה התביישת?

מרואיין: כי זה חריג מאוד.... הייתי בטוח עד לפני ארבע חודשים שאני הגרוש היחיד בישיבה, פתאום גיליתי שגם זה וגם זה וגם זה. עכשיו מכל מי שגיליתי זה אנשים שעזבו את הישיבה והתגרשו. בפועל אני היום היחיד שהוא גרוש בישיבה... כלומר לא סיפרתי כמעט לאף אחד שאני גרוש למרות שזה עבר, לא ידעתי כמה אנשים יודעים. עד היום אני לא יודע בדיוק. היום כבר יודעים כי ברגע שהתחתנתי, אז תליתי הזמנה לחתונה אז אנשים התחילו להבין. אבל לא סיפרתי, כאילו רק הקרובים אליי ידעו (מרואיין 2), נישא בגיל 20, התגרש בגיל 32, ילדיו בגילאי 9, 6, 5, 4 ו-3 בעת (הגירוש).

בדבריו מתאר האב את הבושה העזה שחש נוכח היותו גרוש, עד כדי כך שרבים האנשים בסביבתו אשר כלל לא ידעו על כך. כלומר, אב הגרוש אשר לוקח חלק אינטגרלי במסגרת ישיבתית שם הוא עובד ומלמד ובה ספורים האנשים היודעים מה הוא עובר בחייו האישיים. כשקוראים את דבריו עולה תחושה של פיצול בין שתי העולמות: ישנו האב התלמיד חכם, הרב, שלומד בישיבה ושם הוא כשווה בין שווים לעומת זאת, ישנו האב האדם הפרטי, האב הגרוש שם הוא חווה תחושות של אי שוויון, השפלה, דחיקה לשוליים ואין הוא מסוגל לעשות את החיבורים בין שתי העולמות. הבושה רבה, ייתכן והפחד שמא מעמדו בישיבה יתערער בשל כך. כך או כך, רק כשהוא תולה הזמנה לנישואיו השניים, אז 'סודו' מתגלה. ייתכן ובנקודה הזו הוא כבר בשל ומסוגל להתמודד עם הגילוי, שהרי באופן סימבולי הזמנה לחתונה מעידה על חריגותו כגרוש אך מסמלת את התיקון, את הבית שנבנה בשנית ואת מעמדו האישי המקובל. ייתכן וחווייה זו יש בה כדי להצביע עד כמה החברה הדתית בה חי האב מתקשה להכיל ולקבל אבות וגברים במצבו. עובדת היותו, האב הגרוש היחיד שעודנו חלק מהישיבה, ייתכן ומצביעה על כך. האב הגרוש מתאר בדבריו כי גברים גרושים אחרים שלמדו בישיבה עזבו אותה לאחר הגירושים, כלומר, יתכן שבישיבה יש מקום רק למי שהוא כמו כולם, בתלם. כל מי שנסיבות חייו הובילו אותו למציאות שונה מהרגיל יש בפניו שתי אפשרויות האחת לעזוב את הישיבה והשנייה היא לשמור את דבר היותו גרוש בסוד.

תת התמה הבאה מדגימה את יחסי הגומלין הקיימים בין התמות השונות ועד כמה לא מדובר בחלוקה חד ממדית. זאת מאחר ותת תמה זו מתייחסת בראש ובראשונה לקשר של האב הגרוש עם החברה הדתית אך יש בה גם לתאר את היחסים התוך אישיים שלו מול עצמו, כפי שאלו יובאו בציטוט הבא:

זה דתיות אחרת. זאת אומרת אני, אני הייתי אדם מאוד, מאוד הלכתי, מאוד הלכה היא הלכה, ויכולתי כאילו בגלל שהיה לי ידע הילכתי לא מבוטל, יכולתי גם לעסוק בהלכה, לפרש אותה בצורות מקוריות וחדשניות, כאילו הייתי הילכתי אבל ליברל, ו... ופורץ דרך לגמרי, אבל תמיד נשאר בגבולות ההלכה. ואחרי הגירושים זאת אומרת החלטתי למשל שאני לא, לא אשמור נגיעה. החלטתי את זה, אמרתי... בשונה ממה שהיה בתקופת הנישואים ולפני כן. אה אמרתי אין מצב עכשיו להגיד לגבר דתי להיות לא מיני, להיות לא מיני אחרי שהוא היה נשוי כאילו ואמרתי את זה, וזאת ההחלטה שקיבלתי על עצמי [...] אני תמיד אמרתי אל תגיד שההלכה היא כזאת, אם היא לא כזאת, תגיד שאתה בוחר לא לשמור עליה. כאילו יש לי משפט שהלכה, היא הלכה, כמו שמגנזיום הוא מגנזיום. נגיד איסור נגיעה, הוא איסור נגיעה, אסור לגעת, אבל אנחנו בוחרים לגעת. אל תגיד ההלכה... ואני זוכר שיחות, נגיד מישהי אומרת לי אנחנו אנשי השוליים, וההלכה לא יכולה להיות מתאימה לנו. וזה היה מאוד קיים. (מרואיין 8, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בגיל 3 בעת הגירושים).

בדבריו מקיים האב הגרוש את האבחנה בין היצמדותו להלכה בתקופת נישואיו, וכפי שהוא מעיד על עצמו כפתוח וכמי שמסוגל מחד לגלות אוונגרדיות ביחס להלכה אך לדבוק בגבולותיה מאידך, משהו שנאמנות הזו נסדק עם הגירושים. הוא למעשה מביע כאן אלמנט אובייקטיבי בהתייחסו לשמירת נגיעה לאחר הגירושים. כלומר, הוא מעלה טיעון רציונלי לכך שעבורו זה היה כמעט בלתי אפשרי לשמור נגיעה לאחר שבחיי נישואיו חי חיים מיניים מלאים. קרי, הפער הזה הוא גדול מדי עבורו, בין אדם מיני עם חיים מיניים מלאים לאדם לא מיני, כפי שמצופה ממנו להיות. בדבריו חוזר האב ל הציפייה ממנו להיות לא מיני, באופן המעניק משנה תוקף לחוויה האמביוולנטית בה מחד ישנה הציפייה ממנו (להיות לא מיני) ומאידך ישנם הצרכים (המיניים) הקיימים. לאור דבריו, ניתן להתבונן בפער הזה גם באופן סימבולי, הפער בין האדם עם המחויבות ההלכתית שהיה, לבין האדם ההלכתי שהוא היום. לאחר הטיעון הרציונלי שהביא לדבריו, ניכר כאן כי האב בוחר להישיר מבט למציאות ולהחלטות שבחר בהן. הוא לא מחפש להצדיק את עצמו בעיני ההלכה, אלא מבין שזה ענין של בחירה. הוא בוחר לקיים עולם הלכתי אחר ושונה מזה שהיה בתקופת נישואיו. התחושה שהוא מעלה בדבריו היא של זרות, שונות. ההלכה מתאימה לכאורה לאנשי התלם, לאנשים הרגילים אך ברגע שאתה שונה, אחר, התחושה שעולה מדבריו היא שההלכה לא יודעת כיצד להתמודד אתו ועל כן, אין לו מקום שם. במקרה זה, לאדם גרוש קשה למצוא את מקומו ההלכתי, ייתכן והאב הגרוש חש כי אין מספיק רגישות כלפיו, אין הבנה ואמפתיה. על כן עליו למצוא את הדרך ההלכתית שמתאימה לו. מדבריו עולה תנועה הדדית. מצדו זה מתבטא בבחירות ההלכתיות שהוא עושה, ומצד ההלכה זה מתבטא בכך שלא מאפשרת לו ולשכמותו מקום, מרחב, שלא מגלה הבנה למצבם. על הקרקע הזו נולדת חוויה של אנשי השוליים.

3.2 חווית אבות גרושים דתיים את עצמם בעקבות הגירושים: הממד התוך אישי

תמה זו מהווה כאמור את ליבת פרק הממצאים, ותתייחס לדינאמיקה התוך אישית של האב הגרוש כשהיא מורכבת משלוש תתי תמות: (א) אין פרות קדושות: דרכים שונות להתמודדות עם הבדידות. בתת תמה זו יתוארו הדרכים השונות בהם אבות גרושים מנסים להתמודד עם הבדידות אותה הם חווים לאחר גירושיהם. (ב) משבר אמוני. תת תמה זו תתאר את המשבר ביחסים של האב הגרוש עם אלוהים. (ג) חווית האבהות כעקירה. תת תמה זו תחולק לתת תתי תמות, ותתאר חוויה רב ממדית של האבהות, הכוללת את הרמה הרגשית, המהותית והמגדרית של האבהות לאחר הגירושים.

3.2.1 אין פרות קדושות: דרכים שונות להתמודדות עם הבדידות

בחייהם של אבות גרושים, ישנם שינויים אישיים ודתיים רבים עמם עליהם ללמוד לחיות בשגרה החדשה. שינויים אלה מציבים בפני האבות הגרושים דילמות המתייחסות להיבט הדתי בחייהם. בטרם

נבין את משמעות המינוח 'אין פרות קדושות', יש להבין על מה פרות אלו באות לכפר, כפי שידגים זאת הציטוט הבא :

התחושה של הבדידות אני חושב זה משהו שמאוד אה... שולט בדבר הזה. בדיוק קראתי על זה, הייתה כתבה ב"ynet" כזה אז פשוט סתם... כאילו הוא כתב "בוא נודה באמת, כל הגרושים בעצם בודדים". עכשיו ((כחכוך בגרון)) מאוד אסור להזכיר את המילה "בדידות"... נשים בקבוצה שהן כזה כותבות "אני לא בודדה, אני לבד אבל אני לא בודדה", ((כחכוך בגרון)) "אני אה לבד ואני לא בודדה", כאילו מה פתאום אני...!! אף אחד כאילו, אף אחד כאילו לא בודד שמה אבל מצד שני כולם באיזה מרדף אחרי כל מיני גב, הזויים גם כן, לא משנה אפרופו הקבוצות האלה. אחרי איזה קשר ואחרי איזה משהו, כולם כזה במרדף כזה אחרי איזה קשר ואיזה משהו ו... אבל בעצם כולם מצד שני מכחישים מאוד את הבדידות כי אני חושב שהבדידות מסמנת את ה... את ההשלכות המאוד חזקות על מה שעשית ואנשים מנסים להיות מאוד בהכחשה לדבר הזה שוואלה שאתה בודד, כן. (מרואיין 11, נישא בגיל 29, התגרש בגיל 35, בתו בגיל 2.5 בעת הגירושים).

למעשה מתוארים בציטוט הנ"ל הניסיונות של גרושים וגרושות דתיים ודתיות להתכחש לחוויות הבדידות על ידי שימוש בפלטפורמות חברתיות שונות של קבוצת השווים. אמנם יש בכך להפיג מעט את בדידותו של האב הגרוש הדובר, שבניגוד לאחרים הוא מסוגל להכיר בעצם קיומה ולא להתכחש לה, אבל אין בכך כדי להעלים אותה. המילה בדידות חוזרת על עצמה שוב ושוב, כמו מדגישה עד כמה אי אפשר להימלט מפניה. החוויה הזו בסופו של דבר תרים את ראשה. האב הגרוש מתייחס להתמודדות עם הבדידות, מדבריו נראה כי הוא מבין שהיא חלק בלתי נפרד מהגירושים, אך עבור גברים ונשים אחרים הוא מתאר את הניסיונות לטשטש אותה, ואפילו להכחיש אותה. לראיה, יש קושי להתבונן בבדידות, לקבל אותה כחלק מהחיים, אך מאידך ישנו ניסיון אינסופי לקשר, כמיהה ל'ביחד' בו האדם איננו בודד. הקושי להכיל את הבדידות נראה כנובע מהגנה של האדם על עצמו מאחר והוא עולל לעצמו את בדידותו. הוא מתאר קושי רב להתמודד עם ההבנה הזו, קרי, לא רק שהורה גרוש חווה בדידות בעוצמה רבה, אלא שהיא תוצאה ישירה של מעשיו.

לאחר שהתוודענו לעצם קיומה של הבדידות בחיי האבות הגרושים, הציטוט הבא יתייחס לדרכי

ההתמודדות עמה :

קודם כל הבדידות... זה הסיבה שאתה אומר "עכשיו אני משחרר את הדבר הזה, סתם כובל אותי"

יותר מזה אתה גם אומר, "אלוהים לא התכוון שזה מה שיקרה, הוא לא התכוון שתכנס שבת

ותתחיל לרעוד מפחד, מהשקט והלבד והחושך הזה, הוא לא רצה שזה מה יקרה. תחשבי, שבהתחלה שגרתי בבית הקודם, וזה או שאתה משאיר אור כל השבת, כי לא היה שעון שבת בבית, סתם אי אפשר היה, או שאתה מכבה הכל ואז חשוך. אתה מתחיל להסתבך ולחשוב איך תעשה שיהיה לך אור בשביל לא להיות לבד בחושך כאילו, לא כקלישאה, כאילו אני לא רוצה חשוך. גם ככה אין מוזיקה, גם ככה אתה לבד. ומצד שני... ואז אתה אומר 'וואלה, ראבק כאילו כל מה שאתה עושה זה נגיד מכבה את האור לפני שאתה הולך לישון', הוא לא התכוון. כי אז עוד נגיד שבתות שנהיה פתאום חשוך, אחרי הצהריים, הוא לא רצה שתשב בחושך כאילו לשבת, תדליק את האור ראבק, הוא לא התכוון לזה. אז קודם כל... אז אתה מתחיל לספר לעצמך... להקל על עצמך. לשאלה שלך, אז פעם אחת כן, בשביל להקל את הבדידות הזאתי, זה אומרת בדידות. פעם שנייה אמרת, געגוע למשפחתיות וכאלה, אז הפוך על הפוך, אתה, בשביל לא להרגיש געגוע, אז אתה... אין פרות קדושות. אולי זה מה שאני מתכוון להגיד, אולי זה יענה לך על השאלה, אתה פתאום אומר 'אין פרות קדושות יותר'. טסתי פעם ראשונה לחו"ל לחגים, והיה קשה! כאילו אני זוכר שבכיתי! וחשבתי, איפה הם נמצאים עכשיו, ואיפה אני נמצא. הם עכשיו הולכים כולם ביחד עם ארבעת המינים לתפילה, עכשיו כולם הולכים ביחד נגיד לשמחת תורה להקפות, הם עכשיו כולם הולכים ביחד לתפילת ערב ראש השנה או תפילת יום כיפור, כאילו דברים שאת יודעת, יכלו להוריד לי דמעות ככה בשניות. ולא רק בחגים משמעותיים, אפילו גם בשבת. זה יוריד לך דמעות ברגע, מה קורה כאילו... אם היית יודעת, אפילו לפני שנתיים, לא לפני בהתחלה, היה מוריד לי ככה! דמעות בשנייה כאילו. היום, אין פרות קדושות, זה לא משחק בכלל כאילו... והיום אין פרות קדושות כאילו, חג יכול להיות חג גם בלי ילדים. חג גם לא חג, לא צריך כאילו... שבת, לא צריכה להיות שבת כאילו, מה שהתרגלת שהיה פעם, לא יהיה. או נגיד, חנוכה, התרגלת שזה חג נורא משפחתי, וכולם מדליקים חנוכייה, ויאללה, אין יותר... וכאילו, אתה סתם מספר לעצמך סיפורים, שגם ככה כואב לך גם בלי שתספר אותם, אז בשביל מה להוסיף לך עוד כאבים, לשחזר היסטוריה, ולנסות להעלות בפרות הקדושות האלה. לא צריך כאילו, אין. חנוכה אפשר גם בלי להדליק חנוכייה, בלי ילדים, הכל בסדר. בהתחלה היה חשוב לי השטויות האלה של מצוות ראייה, שאנשים יראו אותה, לפני שתכבה רגל מן השוק, כי היה לי כל מיני שטויות של הדוסיות של פעם, וצריך ששניים יראו, כי מיעוט רבים וכאלה, אז הייתי מצלם בוואטסאפ והייתי שולח לקבוצת המשפחה, 'ראיתם נר ראשון, כולכם ראיתם, הינה פרסום הנס'. ואז ש... גמרנו. כאילו זה פשוט אתה יכול לשנות את זה לגמרי, באמת. ט"ו שבט, אם הם איתך, אז עושים סדר ט"ו בשבט מגניב, ומכינים דברים מגניבים, פירות ואוכל, עושים מאסטר שף במטבח. ממאכלי פירות. אם הם לא איתך, אז אין ט"ו בשבט, אז זה לא חג כאילו, אז אתה מוחק אותו מהיומן. כי אין פרות קדושות, אז אתה מוחק את החג הזה מהיומן,

הוא לא קיים. כאילו לא מעניין, צא, לך עם חברים למסעדה. (מרואין 14, נישא בגיל 22, התגרש בגיל 31, ילדיו בגילאי 8.5, 6 ו-3 בעת הגירושים).

את השינוי הדתי הלכתי שעבר מייחס האב, כאמור, לתחושות של בדידות וגעגוע שנולדו עם הפרידה והגירושים. לאחר הגירושים מתמודד האב עם רגעים רבים בהם הוא לבדו, כלומר, ישנו מעבר חד מאוד מביחד ללבד. הוא מתאר כי המעבר היה דרסטי מדי עבורו, למעשה, הגירושים העמידו בפניו, לראשונה, רגעי בדידות. מאחר ומאז ומתמיד הוא חי במבנה משפחתי שלם, אם במשפחת המוצא שלו, וממנה עבר לזוגיות ומשפחה משלו, קרי, לא היה לו פרק זמן בחיים בו חי לבדו, שלא בתוך מבנה משפחתי, וגירושיו העמידו אותו בפני מציאות זו, לראשונה. ההתמודדות עם הבדידות, לא רק שהיא חדשה עבורו, אלא היא כואבת מאוד. אחת מהדרכים באמצעותה מנסה להתמודד עם הבדידות מבטאת את השינוי שחל ביחסו להלכה. הוא מבין שכדי לא להיות בודד, כדי לכאוב פחות את הלבד החדש שלו, החיים הדתיים שהכיר עד כה יצטרכו להשתנות. כלומר, למעשה אומר האב הגרוש בצורה מאוד ברורה שחיים דתיים כהלכתם אינם נמצאים בהלימה עם חייו של אב גרוש. הכאב הוא כה גדול שחובה עליו למצוא דרכים יצירתיות להתמודד איתו. ההלכה איננה מתאימה לאותו אב גרוש, שמוצא עצמו לראשונה לבד, רחוק מילדיו בשבת או בחג, והאב כמו מנהל דיאלוג עם אלוהים, כשהוא, כך זה נראה, גם מנסה להשקיט את מצפונו באופן שלא יחוש אשמה בגין אותו שינוי הלכתי שעובר. 'אלוהים לא התכוון שזה מה שיקרה, הוא לא התכוון שתכנס שבת ותתחיל לרעוד מפחד, מהשקט והלבד והחושך הזה, הוא לא רצה שזה מה יקרה'. במשפט זה מתאר האב הגרוש את הדיבור הפנימי שלו, את הנימוק מדוע זה בסדר. הוא זקוק לזה על מנת לחיות עם עצמו בשלום. מאחר והוא איננו מגדיר עצמו כדתי לשעבר, אלא עדיין רואה עצמו חלק מהחברה הדתית, הוא מגדל את ילדיו בתוכה ועליו לחיות עם הקונפליקט הזה בשלום ונראה כי הרציונל שמוצא לכך מסייע לו.

משפט אחר שחוזר על עצמו מספר פעמים בציטוט הנ"ל- 'אין יותר פרות קדושות', בהתייחסו לכך שכדי להרגיש טוב, על מנת לא לחוש את הבדידות הנוקבת ואת הגעגוע, אפשר לעשות הכל. בכך הוא מתאר את החגים שאינם נחגגים אם ילדיו לא עמו. חג בלי ילדיו הוא קשה וכואב, אז מתואר כיצד הוא עושה כל שבידו כדי לא לחוש את הכאב הזה. חייו מלאים ברגעים של משבר וקושי ממילא, הוא מבקש להקל על עצמו במה שניתן, ולשם כך, אין יותר פרות קדושות. זו למעשה התשובה המוחצת שלו לרגשות הבדידות והגעגוע. האב הגרוש מביא דוגמא ומתאר את חג החנוכה ומצוות הראייה (של החנוכייה): כשילדיו אינם עמו, אין למעשה מי שרואה את החנוכייה, הוא לבד, אין לו עם מי לחלוק את מצוות החג, והוא נאלץ לשלוח את תמונת החנוכייה למשפחתו. סיפור זה מגלם בתוכו את הכאב שחוה כאדם דתי, לבד, ללא מעגל משפחתי כשאלו עם מי לחלוק את פרסום הנס, הוא כה כואב את זה, שלשלוח את תמונת החנוכייה למשפחה רק מעצימה את הכאב, רק מנכיחה את הבדידות והגעגוע לילדיו שאינם אתו, שאינם חווים אתו את החג. בסופו של דבר, הוא מתאר כאב שהולך ומתעצם בכל הנוגע לחיים הדתיים.

הכאב שנמצא שם ממילא, הולך ומתעצם בשבתות ובחגים שהינם זמנים משפחתיים משמעותיים בחברה הדתית. על כן, הוא מבקש להקל על עצמו במה שניתן, ולשם כך, הוא מקבל החלטות המביעות את השינוי שלו ביחס להלכה, שינוי שנובע מהשינוי בחייו האישיים.

המינוח 'אין יותר פרות קדושות', שבועלה כמו חוט השני בדבריהם של האבות ובאופן בו הם מנסים להתמודד עם הבדידות לאחר הגירוש, עם התפוררות התא המשפחתי כפי שהכירו אותו. או אז נגלית בעיני האבות מציאות חיים אחרת, המקפלת לתוכה רגעי בדידות רבים, המתעצמים בזמנים אינטימיים יותר ובסיטואציות חברתיות.

הציטוטים שיובאו להלן מתארים גם הם כיצד הבדידות של האבות הגרושים מציבה אותם בפני סיטואציות שונות וחדשות גם בחיים המיניים. ישנו ניסיון לענות על הצרכים המיניים, לאחר הגירוש, כדרך להתמודד עם תחושת הבדידות:

את היית בשליש גן עדן? כנסי לשליש גן עדן, תעשי מנוי בשביל היופי, תעשי חשבון פיקטיבי, כנסי תראי מה הולך. ה... אני חושב שהיום הציבור הדתי לאומי, והציבור החרדי, יותר מגלים את עניין האינטימיות. הם יותר מגלים את החוסר באינטימיות שיש להם, הם יותר.. כאילו אני הייתי בשליש גן עדן במשך חצי שנה שמונה חודשים. הייתי יוצא לדייטים, כולן היו אומרות בפרק ב, מדברים על הכל, שואלים את כל השאלות, זה כמו.. איזשהו אה.. מפגש שאלונים. אז בטלפון שואלים את כל השאלות ואחר כך מחליטים אם זה מתאים או לא מתאים. ו.. אנחנו כגברים תמיד בודקים גם את המקום האינטימי, כי זה הטבע הבהמי שלנו, ותמיד נשים אמרו.. תמיד הבנות אומרות לך.. שהם בקטע האינטימי זה טאבו, לא זזות. אתה יוצא לדייט, והדבר הראשון שקורה איתן זה המקום האינטימי. אתה אומר לעצמך רגע, לא.. סיכמנו שזה לא יקרה? כאילו לא אמרת את שזה לא יקרה? ועוד במפגש ראשון? ופעם ראשונה? ואז אתה מבין שכל החוסר שלהן, וכל העניין של "אני לא", זה דווקא מהמקום שאני הכי צריכה. (מרוויין, 6, נישא בגיל 25, התגרש בגיל 30, ילדיו בגילאי 3.5 ו- 1.5 בעת הגירוש).

בדבריו אלה יש כבר התמקדות בצרכים המיניים של הגרושים והגרושות. כלומר, הדברים לא נאמרים מתוך מקום של קונפליקט בין היותו של האב הגרוש דתי לבין היותו אדם עם צרכים מיניים, גם מחוץ לחיי הנישואים. אלא שהדברים נאמרים מתוך רצון לתת מקום לדיבור ולהכרה בצרכים המיניים, כמו גם לצורך של כל אדם, בין אם הוא גרוש או לא, בין אם הוא אישה או גבר, לחיי מין. מתיאורו של האב עולה תמונה של חיי מין פעילים בקרב אוכלוסייה של גרושים וגרושות דתיים ודתיות המתארת לא רק את הצרכים הפיזיים, שאין הם נעלמים עם הגירוש, אלא יש בהם גם לתאר עד כמה אין פרות קדושות

בדרך להפיג את הבדידות ובדרך למלא אחר הצרכים המיניים הקיימים. ההלכה לא מייצרת עבורם את הגבול ההלכתי המבקש לתחום את הקשר בין המינים, לאחר הגירושים, בגבולות המותר. האב הגרוש מתאר בשפה ברורה עד כמה נושא זה חי וקיים בקרב אוכלוסיית הגרושים והגרושות, בעוד שהגברים מבררים את היתכנות המגע המיני, כלומר, הם מצהירים עליו עוד בטרם הפגישה, ואילו הנשים מטילות וטו. בפועל, כאמור, מתקיימת מציאות אחרת במהלך המפגש.

כעת נעמיק עוד בתיאור עולם המיניות לאחר הגירושים:

זה היה כזה קטע כזה, כל יום שלישי היינו יוצאים ומשתכרים, אפרופו דיכאונות ובדידות וזה, כל הזמן משתכרים ו, וסמים ו... בדיוק אמרתי, אתמול אמרתי לחבר, אמרתי לו "הקבוצה הזאת זה סדום ועמורה" ובאמת סדום ועמורה מה שהולך שם... נגיד אני אף פעם לא, אה עישנתי גראס כזה עד אז, ואז שמה אתה פוגש את זה, מוצא גראס ו... והרבה סקס. עולם של מיניות מזדמנת ו-, וסטוצים ו-, והוא היה איתה, ואיתה, ואיתה... מראינת: וזה חבריה שהם תחת המטריה של...

מרואיין: מטריה דתית, כן, כן, כן. ואז יש כל מיני דיונים כאלה בקבוצות האלה של אה רגע, אה מה פתאום? אנחנו אה כן עושים/ לא עושים, איך אתם מסבירים לעצמכם? כל מיני כאלה דברים. ו... אבל כאילו כן, יש שמה הרבה מאוד, את יודעת את מדברת על גברים שהם... שוכבים, זורקים, שוכבים, זורקים. (מרואיין 11, נישא בגיל 29, התגרש בגיל 35, בתו בגיל 2.5 בעת הגירושים).

ציטוט זה מביא את חווייתו של האב הגרוש מהמפגש עם קבוצות של גרושים וגרושות מהעולם הדתי, מפגש עם אפשרויות שונות של סמים ויחסי מין מזדמנים. מדבריו נראה כי יחסי המין המזדמנים, המתוארים בדבריו, שקולים הם לשימוש בסמים. כלומר, מידת פריצת הגבולות, מבחינת ההתנהגות היינו הך הם, הסמים והמין. פרמטר זה יש בו כדי להמחיש עד כמה יחסי מין מזדמנים מבחינת התנהגותם, שקולים הם לעבירה (פלילית), בחברה הדתית כמו שימוש בסמים.

בקריאה של דבריו ייתכן ומדובר במנגנון של פיצוי, רצון למלא את החלל שנפער באינטימיות מדומה של יחסי מין מזדמנים. לצד זה, מתאר האב הגרוש את הקונפליקט, כלומר, אין התעלמות ממנו. גם אם לא מצליחים ליישב אותו, הוא קיים במלוא העוצמה בחייו של גרוש דתי, כפער הקיים בין היותם דתיים לבין ניהול חיי מין פעילים באופן שאינו תואם את רוח ההלכה.

3.2.2 משבר אמוני

עם הגירושים עולה משבר ביחס בין האבות הגרושים לבין אלוהים, כשהדבר יכול לבוא לידי ביטוי ברמה ההלכתית מעשית, כפי שתואר, אך גם ברמה הרגשית של ניכור וריחוק מאלוהים. לא משנה מהו

האופי המשברי, עצם קיומו של משבר דתי בעקבות הגירושים, יש בו כדי להצביע גם הוא על השונות של אותם אבות שאלמלא הגירושים, מערכת היחסים שלהם עם האל הייתה ממשיכה להתקיים כשהייתה, כפי שיובא בציטוט הבא:

בגלל שכאילו אני הילכתי, הייתי הילכתי ביקורתי אמרתי, יש דעה שאומרת להחמיר בין עוף לחלב למרות שעוף זה לא מהתורה, למה זה, אבל שמרתי על זה. ואז שהתגרשתי אמרתי לא צריך אז הייתי תמיד אפילו עד לפני שלוש שנים הייתי יכול לסיים שווארמה ולשתות נס קפה כאילו לא הפריע לי... אבל תפילות, תפילין, נגיעה הייתה תקופה מסוימת של כמה שבועות שגם סימסתי בשבת, הפסקתי עם זה כאילו לא רציתי להיות במקום הזה לאורך זמן אבל הייתה תקופה כאילו משברית וכולם היו שם כגרושים, הרבה רווקים מבוגרים גם, וזאת חברה אחרת. והואי אחר, והוויא אחרת. (מרואיין 8, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בת 3 בעת הגירושים).

האב הגרוש מתייחס לתקופה בה חווה משבר הלכתי, כתוצאה מהמשבר האישי שעבר, שיתכן וגרמה לו לרצות לפרוק חלק מהרגשות הקשים של כעס ותסכול שחווה עם הליך גירושו. כלומר, הוא פרק זאת סביב העולם ההלכתי, כפי שהוא מתאר זאת, על ידי זה שלא שמר על מסגרת זמנים הלכתית בין בשר לחלב או שימוש בטלפון הסלולרי בשבת. מדבריו נראה כי מדובר בתקופה זמנית, והדבר ברור גם לו, לא מדובר בשינוי דרסטי של אורחות החיים אלא בפרק זמן משברי שנתן את אותותיו גם בעולם ההלכתי. נראה כי האב, הרואה עצמו כאדם הלכתי אשר מחובר לעולם הדתי, נראה כי הוא נמצא במודעות למצבו, ועל כן, גם תוך כדי המשבר, גם תוך כדי השימוש בטלפון בשבת, הוא יודע לומר לעצמו שמדובר במצב זמני, שהוא לא רואה שינוי רחוק טווח באורח חייו הדתי. הוא מבין שמדובר בתולדה של המשבר האישי שעובר, הוא מזהה זאת ולמעשה אומר לעצמו שזה בסדר: '...אבל הייתה תקופה כאילו משברית וכולם היו שם כגרושים, הרבה רווקים מבוגרים גם וזאת חברה אחרת. והואי אחר, והוויא אחרת'. כלומר, יש משהו באנשים שהם לא בהכרח במיינסטרים הדתי כגון גרושים או רווקים מבוגרים שאינם חיים במסגרת המשפחתית המקובלת, שקשה להם לשמור על אורח חיים דתי רגיל ונורמטיבי, הם לפעמים נדחקים לפינות ונוזקים למצוא לעצמם את המקום ההלכתי המתאים למצבם האישי. המשבר האמוני מתבטא גם בכעס והאשמה כלפי אלוהים, ולאחריהם תופיע, מתוך המשבר עצמו, הפיוס וההשלמה:

עבר בי גם הרבה כעס, תסכול, למה אתה עושה לי את זה? מה עשיתי? למה? למה אתה עושה לי את זה?

מראיית: כלפי אלוהים?

מרואיין : כן, לגמרי. כמה הייתי בוכה, כמה הייתי מתעצבן עליו, מה? תראה כמה טוב אני עושה, תראה כמה טוב אני עושה... כן, ואתה אמרת תמיד שלמי שעושה טוב אתה תעשה טוב, ואמרת שככל שאדם יותר גדול אז יש לו כוחות אז יש לו יותר ניסיון, אני לא רוצה את הכוחות, קח אותם. ממש הרהורי כפירה.

מראיינת : זה עזר לך האמונה? ברגעים האלה?

מרואיין : באמת כן, אז לא היה לי אמונה כזאת, התחלתי לשקם את עצמי אז כן, הזכרתי לעצמי שהיית גם שמח תמיד היית מאמין, מה קרה עכשיו? אז אתה לא באמת, אוקיי, אז זה גם חלק מהשיקום, שכן, חזרתי לעצמי גם בקטע הדתי. מאוד קל ליפול ולהיות במקום לא דתי, כאילו הורים גרושים וזה, כל הקטע המיני, מאוד חסר כאילו הרבה אנשים שמכירים אותי, לך תהנה, לך תעשה חיים. אני לא רוצה, כלומר אני מאוד רוצה אבל אני לא רוצה להיות במקום כזה. (מרואיין 15, נישא בגיל 24, התגרש בגיל 31, ילדיו בגילאי 5 ו-4 בעת הגירושים).

בדבריו אלו מתאר האב הגרוש את הרגשות שגאו בו והופנו כלפי אלוהים. כמי שחי חיים דתיים ורואה עצמו כפוף למערכת של חוקים הלכתיים הוא חיפש את הפשר למשבר חייו, מדוע זה קרה דווקא לו? 'ואתה אמרת תמיד שלמי שעושה טוב אתה תעשה טוב', כלומר, הוא כמו שואל את אלוהים, מדוע דווקא לי, כאדם שמנסה לעשות טוב ולהיטיב, כאדם שהשקיע מאמצים רבים כדי לשמור על נישואיו, איך זה שהוא מוצא עצמו עם פירוק התא המשפחתי שלו. בניגוד לציטוט שהובא לפניו, המשבר של אב גרוש זה, לא בא לידי ביטוי באופן אופרטיבי, קרי, אין כאן תיאור של התרופפות החיים ההלכתיים, אלא המשבר בא לידי ביטוי ברמה הפנימית, של האב הגרוש מול עצמו ומול אלוהיו בתחושות, טענות ומחשבות. הוא חווה זאת כהרהורי כפירה, כהגדרתו. כלומר, למרות שהמשבר האמוני לא עבר לעולם המעשה, הוא חווה אותו בצורה מטלטלת מאוד. הוא כופר בכוחות שהאל נתן לו, הוא לא רוצה אותם, הוא לא רוצה להשתמש בהם כדי לשרוד את הניסיון שהוא עומד בפניו.

בדבריו הוא מתאר גם את המשבר הדתיאמוני שפקד אותו, לצד ההתמודדות והשיקום שלו. הוא מתאר עבודה פנימית, דיבור פנימי שלו, בינו לבין עצמו שעזר לו לחזור לעצמו, כהגדרתו. כלומר, חלק מהשיקום שעבר לאחר הגירושים, נגע גם לשיקום הדתי. בדבריו מתאר האב הגרוש כיצד ההחלטה על גירושים הגיע כשהוא היה במצב נפשי קשה מאוד, חסר כוחות לצד מצב נפשי ירוד, כפי שהוא מתאר זאת. הגירושים היו למעשה חלק מהליך השיקום שלו כדי לאסוף את עצמו ולהתחזק, לאחר שהבין שנישואיו לא מאפשרים לו את השיקום הזה. ניתן לראות כאן כיצד הקושי והמשבר שחוה פקד אותו בכל תחומי החיים וכאדם דתי, זה פגש אותו ביחסים שלו עם אלוהים.

הוא ממשיך ומתאר כיצד בנקודת המשבר האמונית שחוה, קל מאוד להתדרדר, לשחרר את כל המסגרת ההלכתית המגבילה-קל מאוד ליפול ולהיות במקום לא דתי... לך תהנה, לך תעשה חיים. אני לא רוצה, כלומר, אני מאוד רוצה אבל אני לא רוצה להיות במקום הזה'. כלומר, הוא מתאר כאן מחד את הרצון לשבור את הכלים, להתנער מהכול, לשחרר את העכבות המיניות, יש בו צד שרוצה את זה, אך מאידך, נראה כי הוא חי ותופש את האמונה שלו כחזקה יותר מהרצונות שלו. הוא לא רוצה למצוא עצמו במקום הזה, אלא מבקש להישאר נאמן לחיים הדתיים. ייתכן ואמירה זו שלו מבטאת את האמביוולנציה כאדם דתי, אמביוולנציה אשר מתעצמת ברגעי משבר, אז הוא חש כמי שרוצה להשתחרר, ואולי אף לבעוט בגדרות ההלכה, או כלשונו, 'לעשות חיים'.

3.2.3 חוויית האבהות כעקירה

החווייה שמלווה את חוויית האבהות של אבות גרושים אלו היא חוויית העקירה. כפי שזו תוצג בציטוט

הבא:

אני זוכר את עצמי, אני את הפרידה, את עזיבת הבית אני יזמתי. לקחתי תיק עם בגדים וזהו, זה ככה במשך חודשיים הייתי באיזה ישיבה בירושלים, ישיבה שאני לומד בה אז אני כאילו הייתי עם תיק, ישן בפנימייה וזהו. אין... אתה יוצא מהבית בלי, בלי כלום. אין לך אישה, אין לך גם ילדים שזה זאת אבהות ויותר מזה גם אין לך כלום אין, אין לך גם את עצמך חודשיים אני הסתובבתי עם תיק וזהו [...] אתה מתגרש אתה מאבד את כל היציבות שלך. גם אם היית בן אדם עשיר או לא, עדיין היה לך בית, היה לך מיטה לישון בה, היה לך איזה שהוא, איזה שהוא סדרי חיים כלשהם. היית קם והולך לעבודה, חוזר לוקח את הילדים לגן, מביא אותם הביתה, כל זה ברגע שאתה יוצא מהבית זה מתמוסס לגמרי. אני, אני מציב את זה שוב מבחינתי זה היה לך בית, יצאת מהבית?! אז נשארתי עם תיק. נשארתי עם תיק וזהו. (מרואיין 2, נישא בגיל 20, התגרש בגיל 32, ילדיו בגילאי 9, 6, 5, 4 ו-3 בעת הגירושים).

מעבר לכאב שבפרידה ולריחוק מהילדים, נושא זיכרון זה עבור האב הגרוש לא רק את הרגע בו משפחתו התפרקה כשעזב את הבית, אלא את הרגע בו הוא יוצא אל הלא נודע כשהוא חסר כל. הוא למעשה מתאר את הריק שנוצר בחייו עם עזיבתו את הבית. על תשתית זו ניתן להבין לעומק לא רק עד כמה הייתה החלטה זו קשה עבורו, עד כמה ניסה להימנע מלהגיע אל אותו ריק בחייו, אלא עד כמה כאב גרוש הוא נותר ללא כלום, אפילו ללא ילדיו כשעליו לבנות את הכל מחדש. אותה בניה מחדש משפיעה על הזמן שלו עם ילדיו. פרק הזמן לאחר הפרידה והגירושים מאופיין בהמון חוסר וודאות וארעיות, קרי, האב צריך למצוא לעצמו דירה, מקום מגורים, לעיתים ישנם שינויים תעסוקתיים בתוך מסגרת זמנית, עד

שהחיים שבים שוב למסלול של שגרה יציבה. תחושה זו משפיעה, גם על הקשר עם הילדים, זמני השהות עדיין לא מוגדרים סופית, מקום הבילוי משתנה כי לא אחת האב טרם מצא לעצמו מסגרת מגורים ראויה או שזמני השהות שנקבעו הינם מצומצמים, כך שחוסר היציבות משפיע גם על הקשר עם הילדים. תחושת ההיעדר, חוסר כל, שבה ועולה גם במסגרת הקשר עם הילדים.

עם עזיבתו את הבית חוזר האב להתגורר בפנימייה, כשהוא חסר כל. החוסר הזה מדבר את המישור החומרי של אין לו דירה, אין לו ציוד, לא כל שכן מקום לילדים. וחוסר גם במישור הרגשי, אין לו משפחה, אין לו יציבות, אין לו שייכות וכאמור, אין לו את ילדיו.

התיק שב ועולה כמוטיב חוזר ומסמל למעשה את מה שנותר לו. דומה לחוויות של עקירה. את מה שיכול היה לקחת מחייו הישנים אל חייו החדשים. התיק הזה ייתכן ומסמל את נקודת החיבור בין שתי תקופות החיים הללו, כי העזיבה היא למעשה הניתוק, העקירה, הצעד שלאחריו חייו לא יהיו כשהיו. האב למעשה לוקח איתו בתיק את כל מה שנותר לו, ונראה כי אין זה הרבה, דבר שייתכן ובאופן סמלי מספר את חוויות הנישואים שלו ועד כמה לא היה בה כדי למלא אותו, עד כדי כך שיוצא מהבית עם תיק גב ותו לא, כמו אדם שנעקר מביתו. אין הוא זקוק למשהו גדול יותר. מהמקום הזה של השבר, הבדידות והחוסר האב צריך גם להמציא עצמו מחדש כאב, את הקשר שלו בקונסטלציה המשפחתית החדשה. נראה כי זהו מקום בו החוויה האישית גוברת על החוויה האבהית. כלומר, האב הגרוש בדבריו אומר עוד בטרם שאני אב אני אדם, וכרגע אני חסר כל ובודד, אז מה הדבר אומר על האבהות שלי?!

חווית העקירה של האבות הגרושים באה לידי ביטוי בארבע חוויות המשלימות זו את זו, ויוצגו כאן כתתי תתי תמות: א. חווית הגעגוע השורף בה הגעגועים מתבטאים בתחושות גופניות. ב. חווית החוסר והשטחיות הבאה לידי ביטוי במושג "אבא פיצה". ג. אבהות בזכוכית מגדלת: החוויה המגדרית. בה תתואר החוויה בזכוכית מגדלת כי הוא אב ולא אם. ד. אבהות מסוג אחר: צמיחה מתוך המשבר. זוהי נקודת המפנה בחוויית העקירה בה האבות מנסים לשקם את אבהותם.

3.2.3.1 געגוע שורף: כאב הריחוק

הליך הגירוש מתאר בעיקרו את הפרידה בין ההורים אך ישנו נדבך נוסף של פרידה והיא הפרידה של האב מילדיו ושל הילדים משגרת חייהם עם אביהם, כפי שזו הייתה נהוגה עד כה. כמובן שמדובר בטיב אחר של פרידה, שהרי קשר אב- ילד ממשיך גם לאחר הגירוש. הרגש המתעורר באבות, נוכח אותה פרידה הוא הגעגוע שצובע את הקשר. ישנו ריחוק פיזי, המעורר געגוע עז, מאחר והמפגש של האב עם ילדיו איננו אפשרי בכל רגע נתון אלא תחום לזמנים מסוימים. השימוש במונח 'געגוע שורף' מתאר את הכאב המתלווה לא רק לגעגוע כי אם את הכאב הנוכח בקשר של ההורה עם ילדיו לאחר הגירוש. כאב זה יכול

להיות תולדה של הריחוק בין הצדדים ויכול להיות תולדה של אחריות האב למצב ילדיו בעקבות הגירושים או לצער שנגרם להם כתוצאה מהחלטה זו.

כן, יכול להיות שזה יוצא שסוף שבוע, אם זה נגיד רביעי, חמישי, שישי, שבת, ראשון, שני, כאילו חמישה ימים שבעצם אני לא רואה אותם. וכשזה היה, כשהם היו פה, אז בין לבין, קודם כל הם היו מגיעים לפה אחרי בית ספר, כי ההסעות היו פה ביישוב, אז מגיעים לפה וכשגרושתי הייתה חוזרת מהעבודה היא הייתה אוספת אותם מפה. אז היה הרבה פעמים יוצא מצב שאם אני מספיק להגיע מוקדם מהעבודה אז אני רואה אותם [...] או שהם היו נשארים פה, כי היה נגיד בשעה חמש היה פעילות אז הם היו נשארים פה, מה ייסעו ויחזרו, אז נגיד היא הייתה אוספת אותם בשש, אז היה יוצא שהייתי רואה אותם, לא היה את המצב הזה שפתאום כמה ימים שאין, לא רואה אותם באמת. עכשיו זה קשה, עכשיו זה באמת קשה. (מרואיין 3, נישא בגיל 26, התגרש בגיל 39, ילדיו בגילאי 11, 9, 7, ו-4 בעת הגירושים).

אב זה מתאר את הריחוק הפיזי מילדיו, עם הגירושים, כהתרחשות הדרגתית. בתחילה, גרושתו וילדיו התגוררו בקרבתו כך שהייתה לו חוויה של זמינות גבוהה בחיי ילדיו, אך בהמשך גרושתו עברה דירה למקום מרוחק יותר ויחד איתה גם ילדיהם ונראה כי רק בשלב זה, של מעבר הדירה, חווה האב את הריחוק מילדיו. הוא לא חווה זאת מיד לאחר הגירושים, אלא בשלב מאוחר יותר ונראה כי, בדומה לאבות אחרים, הריחוק כואב. נראה כי בטרם עברו דירה, הידיעה כי ילדיו זמינים בנוכחותם הפיזית, כשהם קרובים אליו והוא יכול לקפוץ לראותם ולא לחכות למסגרת של זמני השהות, ידיעה זו הקלה את ההתמודדות עם הריחוק מהם ואולי היוותה אף דרך להתמודד עם הגירושים עצמם. נראה כי כעת, עם מעבר הדירה וההתרחקות הפיזית שלהם ממנו, הוא חווה את משמעות הגירושים במלוא העצמה.

הגעגוע השורף מתאר תחושות פיזיות קשות הנובעות מהריחוק מהילדים, כפי שיתואר :
עכשיו, תוך כדי זה גם היה געגוע מאד מאד שורף וגעגוע מאד מאד שאני לא יודע... כי היה תקופות שהיא אמרה לי אני נוסעת ביי. לא היה לי.. המשפט עוד לא התחיל, הרי למשפט לוקח שנה.. לוקח המון המון זמן עד שבאמת מקבלים החלטות. וגם אז אנחנו נגיע לזה.. גם אז מה קורה כשמפריס את ההחלטות? כי לא קורה כלום בהתחלה. ולא הייתי מוותר על דקה איתו, וגם הייתי מגיע בזמן [...] עכשיו דיברתי גם על געגוע שורף. כי אתה לא יודע מתי אתה תראה אותו. זאת אומרת היה פעמים שאתה מגיע ואין. ואתה הולך הביתה ובוכה פשוט בוכה.

מראיינת : למה?

מרואיין : כי היא לא רואה אותי והצרכים שלה קודמים לצרכים שלי ואין לך מה לעשות. וגם בימים שאתה לא רואה אותו אז אתה יושב בלילה ואתה בוכה, ואתה פשוט בוכה. כי כואב לך [...] ואני

זוכר שישבתי איתו בגן, כולי בוכה ואתה לא יודע, לא יודע מתי תראה אותו. ואתה מספר לו סיפור ואתה בוכה. כי החוסר ידיעה הזה משגע, לא משנה שבאותו יום הצו בוטל.. כן? אבל זה איבר! זה חלק ממך! (מרואיין7, נישא בגיל 28, התגרש בגיל 30, בנו בגיל שנה בעת הגירושים).

האב הגרוש מתאר בדבריו געגוע שמביא לכאב פיזי של ממש, געגוע שורף. הכפילות במילה 'מאוד' מדגישה את עוצמת הכאב שבגעגוע עד שאין מילים שיתארו אותו: 'געגוע מאוד מאוד שורף וגעגוע מאוד מאוד שאני לא יודע...'. האב הגרוש מתייחס לתקופה אשר אופיינה בחוסר יציבות בה נמנע ממנו על ידי האם או על ידי גורמים אחרים לראות את בנו ואם וכאשר שהה עם בנו מדובר היה בפרקי זמן קצובים ומדודים. נראה כי רכיב מרכזי בגעגוע עליו מדבר האב הינו חוסר הוודאות, לא ברור מתי הפעם הבאה שיפגוש בבנו, הוא יכול לחכות לו ובנו לא יגיע כך שמתעורר געגוע כואב מאוד, געגוע שלא בטוח מתי יעבור. 'אבל זה איבר! זה חלק ממך! ניכר כי במשפט זה טמון מסר חשוב מאוד, הילד כאיבר בגוף, שעל אף שהוא חלק אינטגרלי מהגוף, האב מוצא עצמו, לאחר הגירושים, חי ללא האיבר הזה באופן רציף. ניכר כי אותו געגוע מעורר את האב ומציף בו כאב רב ורגעי בכי מחד ומאידך, ישנו מקום שמתעקש על כל דקה עם בנו, לא מוותר על אף רגע של אבהות. שמתעקש לצקת לתוך כל דקה במחיצתו משמעות ולנצל כל רגע עימו.

הריחוק מהילדים מייצר מקום לקשת רחבה של רגשות וחוויות המתעוררים כתוצאה מגעגוע חי

וכואב זה :

אז החוויה זה חוויה של עקירה כאילו הייתה פה ילדה והיה לה בית ואני הייתי חלק מהבית ועכשיו היא לקחה אותה. והיא בעיר אחרת והיא שם ו... וכאילו שנאתי אותה על זה לחלוטין, זו הייתה לגמרי הרחקה וערעור של תפקיד וקושי ואני זוכר הייתה שבת אחר כך והיה מוצאי שבת ואני רציתי ללכת אליה ואז היינו באוטובוסים רק. והאוטובוס האחרון עבר ולא עצר. כאילו האוטובוס ... שהיה אפשר לנסוע איתו עבר ולא עצר לא כל כך זוכר את הלזזים אבל זה מה שהיה. ואז התקשרתי לבת שלי להגיד לה שאני לא אוכל להגיע, ואז היא בכתה, בכתה אבא, אבא, אבא וכאב לי הלב. (מרואיין8, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בת 3 בעת הגירושים).

בציטוט זה ניתן לראות את הממשק שבין הממד התוך אישי המתאר את הכאב הפנימי של האב, וגם את הממד הבין אישי כפי שהוא בא לידי ביטוי מול הבת, הכואבת גם היא את הריחוק והיעדר המפגש עם אביה. נתחיל בממד התוך אישי: האב מתאר כאן כיצד הוא נאלץ להתמודד עם העקירה מהאבהות שלו, עם התחושות הקשות שעולות בו בחוויה האבהית. השימוש במילה 'עקירה' מתאר כיצד הוציאו משהו מהשורש, ונראה כי המינוח החריף הזה מתאר את הפגיעה הכואבת באבהות שלו, עד כמה הצטמצמה

והצטמצמה, עד כמה הכל השתנה. כמו כן, המינוח 'עקירה' מעלה קונוטציה אלימה, של צעד שנעשה באגרסיביות, ובכפייה ונראה כי האב אכן חווה זאת כך מאחר והרגשות שעולים בו מול האם הינם קשים מאוד: 'שנאתי אותה על זה לחלוטין'. באשר לממד התוך-אישי, נראה כי האב לא נושא רק את הכאב שלו, אלא גם את כאבה של בתו, שכמו לא מבינה מה קרה. הוא מתאר סיטואציה בה בתו כואבת את הריחוק ממנו, מחכה לו ומתקשה להכיל את היעדרותו, כך שעליו להתמודד לא רק עם חוויית העקירה הקשה שלו אלא להכיל גם את החוויה הקשה של בתו: 'ואז היא בכתה, בכתה אבא, אבא, אבא, ...'. החזרתיות של המילה 'אבא', כמו מדגישה את כאב המרחק ומהדהדת אותו. נראה כי האב הגרוש עושה שימוש בשפה נחרצת וחד משמעית הבאה להדגיש עד כמה הכאב שהוא חווה הוא כזה, נחרץ וחד משמעי. ישנם אבות החווים געגוע כה עז בתקופה של הגירושים, כשעדיין אין מסגרת קבועה ורציפה וישנה חוסר וודאות סביב הקשר וזמני השהות עם הילדים, כפי שתואר לעיל. אך ישנם אבות שעבורם הגעגוע הוא כה עז וכואב, כה שורף, כדרך חיים. כל אימת שילדיהם אינם איתם, הם חשים את הצער והכאב שבגעגוע:

אני סובל, אני סובל, כשאני מגיע הביתה למשל בערב והבית ריק, אני סובל. אני סובל, אין לי כח לעשות כביסה, אין לי כח לעשות כלים, אני יכול להשאיר את זה ככה כמו שזה ופשוט ללכת לישון. או לחפש מה לעשות, ללכת עם חברים, משהו להעסיק את עצמי. שבתות שאני לבד אני סובל, אני רק מחכה שתיגמר, לא בגלל שאני לבד, כאילו מהגעגוע... מחכה שזה יגמר. לפעמים שבתות אני לבד ונשאר בבית רק בשביל הסיכוי שהילדים יבואו [...] אני מתגעגע אליהם בטירוף, זה מת לי בלעדיהם. אני סובל, הלוואי והייתי מצליח ליהנות מזה, אני פשוט סובל, איתי, אני סובל. אני שונא את זה ממש. כאילו, אני שונא את זה, אני רוצה שזה ייגמר. (מרואיין 1, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 33, ילדיו בגילאי 9.5, 7.5, 4.5 ו-1.5 בעת הגירושים).

בדבריו אלה מתאר האב הגרוש את תחושותיו כשילדיו אינם עמו. התחושות נעות על פני ציר של סבל, זהו מושג שהוא חוזר עליו פעמים רבות. ניכר כי הוא מנסה להעביר את החוויה הזו, את הסבל ועושה שימוש חוזר במילה זו ובנגזרותיה, עד כדי תחושה כי אין די מילים שיתארו עד כמה זה כואב. הוא מתאר זאת שוב ושוב. הסבל בא לידי ביטוי בחוסר עניין, הוא לא רואה טעם או ענין לדאוג לתחזוקת הבית כשילדיו אינם שם, יש בכך סמליות, האב כמו מדגיש כי הם מרכז הבית, והוא בבית למענם. הוא ינקה עבורם ויכבס עבורם וכשהם אינם שם, זה מיותר וחסר תוחלת. אך מעבר לכך זהו הסבל והגעגוע. ניכר כי היעדרם ממש מעורר בקרבו תחושות קשות, של כאב. האב מתייחס בדבריו לשבתות, זמנים בהם הגעגוע אולי כואב יותר מתמיד: 'שבתות שאני לבד אני סובל, אני רק מחכה שתיגמר, לא בגלל שאני לבד, כאילו מהגעגוע...'. כלומר, יש כאן חוויה קשה של השבת, במקום לכאוב את צאת בשבת (כמנהג המסורת

היהודית בשעות בין הערביים, בטרם היא יוצאת), הוא רק מחכה לכך, הוא מבכה לא את צאתה אלא את כניסתה, על כך שהוא נאלץ להתמודד עם כאבו בפרק זמן כה מרוכז שאמור להיות מוקדש למשפחה, ללא הסחות דעת של העולם החיצוני. האב עושה שימוש במספר ביטויים המדגישים עד כמה הם לקוחים מתוך עולם של כאב: סובל, שונא, מת. מדבריו נראה כי האב היה מייחל לחוויה אחרת, ייתכן והכאב כה רב, ואין הוא רואה בו אות למסירות הורית אלא היה שמח להיפטר ממנו ולהצליח ליהנות כשילדיו אינם אתו. אך נראה כי כשאין הם במחיצתו הוא לא מצליח לראות דבר פרט להיעדרם. החוסר שלהם כה רב שאין דבר שיכול למלא חלל זה.

ייתכן והגעגוע כה כואב לא רק בגלל הריחוק מהילדים שנוצר עם הגירושים, אלא גם מאחר ובסופו של דבר, את אותו ריחוק, קרי, את הגירושים יזמו ההורים. כלומר, לאב ישנו חלק פעיל, בחלק מהמקרים, באותו ריחוק המוליד געגוע כה כואב. מרבית האבות מתארים את הגירושים והפרידה כרגע בו שמו את טובתם האישית על פני טובת ילדיהם, רגע בו האושר שלהם התנגש עם אושרם של ילדיהם. 'געגוע שורף' כביטוי המסמל את כאב הריחוק מהילדים אך יש בכך לתאר גם את הכאב שחווי האב כתוצאה מהריחוק שהוא אחראי לו שהרי אלמלא ההחלטה להתגרש הוא לא היה מתרחש:

מה עשיתי לילדים שלי? זה המקומות הכי קשים. תראי המשבר הגדול שלי שהבן שלי בכה שמה כשהודענו לו בתחילת השיחה. בכלל השיחות עם הילדים, עם הבן שלי בעיקר כי הוא הכי מבין, שמה נורא, נורא קשה לי. אני מרגיש שאנשים שהם הכי יקרים לי שברתי להם משהו. וזה הילדים שלי. שמה זה המשבר הגדול שלי מול הילדים. באיזה מקום כזה העדפתי, אני מסתכל על זה במירכאות, העדפתי את טובתי על טובתם. שזה מקום שהוא נורא, נורא קשה, כי אני לא חי ככה בשום דבר אחר. (מרואיין 4, נישא בגיל 25, התגרש בגיל 34, ילדיו בגילאי 7, 5 ו-3 בעת הגירושים).

האב הגרוש מתאר כיצד הקשר שלו עם ילדיו משתנה, לאחר הפרידה. העובדה כי הוא מסב להם צער, יש בה מעבר לרגשות האשמה הבולטים מאוד בציטוט זה, יש שם כאב שמתלווה לקשר עם הילדים. להתבונן בעיניי ילדיו, ולראות את הכאב שהם נושאים על פרידת ההורים, קרי, על משהו שהוא חולל להם. יש שם מקום שאין איך לתקן אותו כי ההורים לא ישובו לחיות יחד. 'באיזה מקום כזה העדפתי, אני מסתכל על זה במירכאות, העדפתי את טובתי על טובתם. שזה מקום נורא, נורא קשה, כי אני לא חי ככה בשום דבר אחר'. הוא מעיד על עצמו כמי שהאבהות שלו היא הדבר הכי חשוב בחייו, וכעת יש דוגמא כיצד ילדיו לא היו בראש סדר העדיפויות שלו, זה מקום שקשה לו להתבונן בו, לקבל אותו. העובדה שהוא התגרש, שקיבל את ההחלטה הזו מעידה כיצד יש בו גם צרכים אחרים מעבר להיותו אב, ועבורו זה מקום קשה כי הוא לא מסמל אותו.

3.2.3.2 אבא פיצה: העדר אבהות משמעותית

במהלך תהליך הפרידה והגירושים, חלק מהאבות מוצאים עצמם צריכים למלא את הזמן עם ילדיהם, באופן שלא היה מוכר להם עד כה. לדוגמא, חלק מהאבות נמצאים עם ילדיהם למספר שעות, בין אם לפי רצונם בין אם בעל כורחם, ומציאות זו מולידה בילוי של כיף במחיצת האב, פעם אחר פעם, באופן שמסב תחושת אי נוחות אצל האב ולעיתים אף אצל הילדים. ייתכן כי הרצון לבילוי מסוג זה מתעורר על מנת לעורר בילדים את הרצון לבוא שוב אל אבא, ובכך לשמור על זמני השהות המצומצמים. כלומר, במקרה של זמני שהות של מספר שעות בשבוע ישנו משהו כה מצומצם וחסר בסיס, ייתכן ומעוררת רצון למלא את החסר באמצעות זמן של בילוי. בין אם הדבר נובע מכורח המציאות או לא, ניכר כי לטיב הזמן של האבות עם ילדיהם ישנה משמעות המשפיעה על האבהות עצמה, על תפיסת האבות את אבהותם ועל הקשר עם הילדים. אם כן, ייתכן שככל שהזמן של האבות עם ילדיהם הינו מצומצם או כזה הנושא אופי של בילוי יש בו כדי להשפיע על הקשר אב-ילד, על כל אחד מהצדדים בנפרד ועל תפיסת האבהות המאפשרת את קיום הקשר באופן זה, כפי שיתואר בהמשך.

על מנת להבין לעומק את פשר המינוח 'אבא פיצה', ננסה לרדת לשורשי התפיסה האבהית המאפשרת את קיומו של מודל אבהי זה:

היה לי הסדרי ראייה לא כולל לינה, זה היה מארבע עד שבע, משהו כזה. והמושג שעוד לא הכרתי אותו וזה 'אבא פיצה'. הכוונה יש לך ילדים אין לך מה לעשות איתם, אתה הולך איתם או לפיצה או לקנות משהו... אתה מרגיש מאוד קשה, אתה לא יכול להיות אבא במובן של יש בית ויש סדרי חיים ומדי פעם הולכים לקנות. כאילו יש לך שעות מסוימות וזהו. וגם היה, אני מבין את הילדים, היו ילדים שאמרו אנחנו לא רוצים את זה. אני קצת מבין אותם. זה כואב, כמובן, כואב לי אבל באמת אין לך כל כך מה להציע [...] אתה תמיד נמצא בהרגשה של אבא פיצה. אתה, אתה תמיד מרגיש שזה באמת זה לא, זה לא האבהות שרציתי, שהתרגלתי. [...] וכשהילדים היו באים לביקור אצל אבא, הם לא, כאילו היה בזה כמו שיש דוד זה וזה, יש גם 'דוד אבא' שהוא הוא דוד נחמד הוא באמת דוד נחמד הוא משקיע בהם ודואג להם אבל הוא דוד. וזה, זה תחושה שאני הולך איתה המון זמן. (מרואיין 2, נישא בגיל 20, התגרש בגיל 32, ילדיו בגילאי 9, 6, 5, 4 ו-3 בעת הגירושים).

האב הגרוש מתאר כאן חווית אבהות ריקה מתוכן, למעשה. הוא רוצה להיות מעורב, להיות אב משמעותי אך הוא לא מצליח לממש זאת, ונאלץ לבלות עם ילדיו בזמנים שאינם כוללים לינה, כלומר, במסגרת זמן מצומצמת מאוד. נראה כי הצמצום בזמנים מצמצם גם את האב, את אבהותו ואת המשמעות שלה. הוא חש חוסר ביטחון, לא יודע מה לעשות איתם, כאילו נטלו מאבהותו את כל הרובד העמוק שלה,

ואז נותר לו עיסוק חומרי שהוא בילוי של לצאת לפיצה, לקניות. זה מייצר חוויית קשר שטחית, בוודאי גם לאבות וילדיהם שאופי הקשר ביניהם היה שונה ואחר בזמן הגירושים. וניכר מדברי האב שהשינוי שחל, המעבר מהיותו אב להיותו 'אבא פיצה' הוא דרמטי. נראה כי המושג 'אבא פיצה' מסמל עבור האב את הפער בין הרצוי למצוי באבהות שלו. הוא לא הכיר עצמו ככזה, עוד בטרם הגירושים, הוא חווה עצמו כאבא טוב, נוכח. מעורב בחיי ילדיו וכעת, נותרו לו שברים של אבהות. היום, הוא מוצא עצמו בתחושה של אבא שמבלה איתם כל הזמן, על זה נשענת האבהות שלאחר הגירושים, שונה בתכלית מכל מה שהכיר לפני. לתחושתו, כמו הוציאו ממנה כל תוכן ומשמעות. כלומר, הדמות האבהית הזו, היא דמות שדואגת, שמשקיעה אך חסרה ממד משמעותי שיש באבהות. ייתכן והמרוויין מבקש לרמוז בשימוש במונח 'דוד', בהקשרו המשפחתי, על תפקידו של זה אל מול תפקיד 'האב', לרוב, דוד נעדר את הפרקטיקה החינוכית-טיפולית, הוא שם ממקום מפנק. גם בציטוט זה ניתן לראות את הממד הבין אישי, של האב וילדיו ואת תגובתם לאינטראקציה החדשה ביניהם באומרם זה לא מה שאנחנו רוצים, כמו מתכוונים אנחנו רוצים אב לא חבר. כלומר, תחושת חוסר בנוחות אופפת גם אותם והם מבקשים לחזור לדפוס אבהי מוכר. היעדר העומק והמשמעות בתפקיד האב, נובעת גם מהיעדר המסגרת הקבועה של בית ומשפחה, כפי שיתואר בציטוט זה:

אני זוכר שכשהייתי מגיע אליה לירושלים הייתי איתה כמה שעות, וזה היה תמיד בלי בית באיזה שהוא מרחב שבחוץ זה היה כאילו, אין, אין איזה מסגרת של בית, אלא יש מסגרת של אטרקציה, יש עשייה, וזאת חוויה קשה. (מרוויין, 8, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בת 3 בעת הגירושים).

בדבריו מתייחס האב הגרוש לתקופה לאחר מעבר בתו לירושלים, בעוד הוא נותר להתגורר בסביבת המגורים שלהם במרכז הארץ. בפרק הזמן הזה, בטרם העתיק את מגוריו לקרבת בתו, הוא היה נוסע אליה ומאחר וטרם התגורר שם, היה עליו למצוא כל פעם רעיונות למקומות בהם יכול היה לשהות עם בתו. כך נוצרה מציאות בה הוא מבלה איתה, מלשון בילוי. אין זמני שהות, אין מסגרת ביתית של משפחה, אלא כל הסטינג נסוב סביב מקומות בילוי שונים. האב מתייחס לחוויה הקשה שלו בהיעדר הבית, ייתכן ובכך הוא מדבר עד כמה בית הוא משמעותי לקשר המשפחתי, לתחושת יציבות, למסגרת וכשאל את זה, אז גם הקשר המשפחתי הופך להיות אחר, לא רק בפן המעשי-דגש על בילויים ואטרקציות, אלא גם בפן הרגשי, הפנימי יותר, זה מייצר מערכת יחסים אחרת.

3.2.3.3 אבהות בזכויות מגדלת: החוויה המגדרית

עם ביאור המינוח 'אבא פיצה' נבחן מהיכן הוא נולד, מהי תפיסת האבהות בגירושים המונחת בבסיסו, והיא למעשה זו המאפשרת את קיומו. כלומר, העובדה כי האבות מתארים זמן איכות מצומצם ואף דל

מבחינת החוויה ההורית עם ילדיהם יש בה, ייתכן, כדי להצביע על תפיסה עמוקה יותר של האבהות כפי שזו תוצג בתת תמה זו אשר תתייחס לחוויה המגדרית באבהות. הציטוט הבא יתאר חוויה זו:

היה תקופה של אבהות אבל היא הייתה מאד קצרה ומאד סוערת כי זה היה תוך כדי המשבר. והיא מאד רכושנית עליו. כאילו אני זוכר שגרנו בירושלים. ופעם אחת היא ישנה ואני לקחתי אותו לטיול במנשא והיא מאד כעסה עליי והוא היה כולה בן שלושה חודשים. בסדר.. וגם אני העזתי לקחת אותו.. כאילו אני לוקח משהו שלא בטוח שמותר לי. אני זוכר את התחושה. (מרואיין, 7), נישא בגיל 28, התגרש בגיל 30, בנו בגיל שנה בעת הגירושים).

האב הגרוש מתאר כאן תחושה קשה, לפיה הילד שלו אינו שלו. ניכר כי תחושה זו עודנה חיה באב וכפי שהוא מעיד זאת על עצמו, הוא זוכר את התחושה, כלומר, הוא זוכר את ההרגשה של השוליות בתפקידו ההורי, היותו דמות משנית במציאות לפיה עליו לבקש רשות בכדי לצאת עם בנו לטיול. יש באלו להעיד על כך, שרובד בסיסי באבהות, תחושה של האב שהוא חלק משמעותי, ושבו הוא חלק משמעותי ממנו, אינו מתגשם. האב צריך לבקש רשות מהאם. אין לו שום אמירה, או עמדה מתוקף היותו אב. מנגד, נראה כי האב הפנים זאת בזמנו, כלומר, הוא פעל מתוך אותה הבנה וכשעשה זאת, כשיצא עם בנו לטיול ללא אישורה של האם הוא חש כאילו הוא עושה משהו אסור, כפי שהוא מתאר זאת- 'גם אני העזתי לקחת אותו... אני לוקח משהו שלא בטוח מותר לי'.

הציטוט הבא יתאר את החוויה שהתעוררה בעקבות חזקת הגיל הרך והחלטות שיפוטיות הנובעות ממנה:

כשנפרדנו הרגשתי חוויה של עקירה... יש לך משפחה ו... ובית וכל זה ואז בא הגירוש ובאבחת חקיקה או מעשים ודברים כאלה הוא הופך אותך לפחות הורה, למישהו שהוא, מבחוף. שזאת חוויה מאוד קשה של עקירה. בשנה וחצי בערך הראשונות אחרי הגירוש, זאת הייתה החוויה שהייתי איתה, הגרושה שלי עברה לעיר אחרת [...] והייתי יכול לראות את בתי בכפייה פעם בשבוע שזה היה ממש מזעזע בעיני. וכואב. בגלל שהמדינה קובעת חזקת הגיל הרך משמורת, ומזונות ילדים על האב, כל מיני דברים כאלה [...] זה בעצם מסגרת שבאה המדינה ואומרת לך, אתה ההורות שלך סוג ב', אתה פחות חשוב. [...] בגלל שיש הגדרה משפטית מיותרת, אוקי יש הגדרה משפטית שקוראים לה משמורת אבל זאת הגדרה חסרת כל משמעות אופרטיבית, זה הדבר המשמעותי הוא מבחינת מה שקורה בפועל שזה חלוקת הזמנים. שהיא אצלנו קרוב לארבעים וחמישה אחוז, חמישים וחמישה אחוז משהו כזה. וההורות לא מוכרת, ההורות שלי לא מוכרת, זאת אומרת מבחינת הטבות סוציאליות, מבחינת מה שאני מסמן על הטופס מאה ואחת שלי, הילדה אינה בחזקתי, שזה סתם

חארטה בארטה חסר כל אה זה. והחווייה של הורות שקופה מול הממסד אז, היא חווייה קשה.

(מרואיינת, 8, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בת 3 בעת הגירושין).

האב הגרוש מתאר בדבריו אלה את חווייתו אל מול הממסד, שמיד עם גירושיו, רואה בו הורה פחות ערך, באופן המעורר בו תחושות קשות מאוד. הוא משתמש במונח 'עקירה', כמו מבקש להגיד שלקחו לו הכל ולא הותירו לו דבר, לא נשאר זכר לחיים ולאבהות שהייתה לפני כן. האב מפרט בדבריו כיצד הדבר נעשה: עם שימוש בחזקת הגיל הרך, משמורת ומזונות ילדים. כל אלו למעשה מספרים לאב את מקומו בסדר ההורי ההיררכי שנוצר עם הגירושין. נראה כי הוא מדבר את המישור האופרטיבי, מה קורה בפועל במסגרת זמני השהות, שם למרות שבתו שוהה במחיצתו קרוב למחצית הזמן, עדיין ההורות שלו לא נחשבת מבחינה חוקית. מול הממסד, הוא מעין אב שאינו קיים, ועבורו זו החוויה הקשה- להיות בלתי נראה בעיני הממסד, הרשויות, בעוד שבחיי האישיים אבהות הינה רכיב דומיננטי באישיותו. כלומר, מתקיים כאן דיסוננס בין היותו אב, ברמה המעשית וברמה הרגשית, אך ברמה הפורמלית אין לאבהותו כל משמעות.

לא רק מול הממסד, אלא גם מול הסביבה היומיומית, אשר נמצאת בעמדה בוחנת מול האב לגבי האם הוא מטפל בילדיו כראוי, כפי שמתאר זאת האב הבא:

כל הזמן יש איזשהו צורך לבדוק את עצמך, לא רק בפרמטרים רגילים של הורות סבירה, אבל בפרמטרים שמסתכלים עליך בתור הורה גרוש, אב גרוש... דרך אגב, גם הורים, אני רואה הרבה פעמים, נגיד כשיש פעילות שאני נמצא עם הילדים ויש הורים אחרים, אז אני רואה את ההורים שמסתכלים טוב טוב לראות מה אני עושה עם הילדים, כי אולי לא הלבשתי את הילד בחולצה מספיק ארוכה לאותו יום, ואולי הילדה נפלה והיא צריכה חיבוק מאישה והחיבוק שלי לא מספיק טוב, או אולי לא טיפלתי מספיק טוב בטטנוס. זאת אומרת יש פה את האלמנט של זה, של הזכוכית המגדלת ששם את הפוקוס עליך, הוא לא נעים, זה באמת לא נעים. (מרואינת, 12, נישא בגיל 31, התגרש בגיל 41 ילדיו בגילאי 14, 7, 6 ו-2 בעת הגירושין).

ציטוט זה מביא את חווייתו של האב כשהוא סופג מסביבתו, נעיצות מבטים ובדיקה של האבהות שלו הנמצאת תחת זכוכית מגדלת, ללא כל סיבה נראית לעין אלא רק משום שהוא אב. הוא ער למבטים, לבדיקות שמלוות אותו בכל מקום בו נמצא. זה לא מבוסס על אירוע מסוים בו לא טיפל בילדיו כראוי באופן המעורר דאגה לעתיד, או מעמיד בספק את יכולותיו האבהיות, אלא רק משום שהוא אב. הוא עושה שימוש במספר דוגמאות על מנת לחדד את דבריו. ניכר כי יש לו דוגמאות רבות מחיי האישיים, הדוגמאות נוגעות לכל היבט בחיים, החל מבריאות, לבוש, חוס רגשי וכן הלאה. כלומר, לא משנה באיזה סיטואציה

יהיה, תמיד האנשים מסביבו יבדקו אותו, יבדקו את ילדיו כדי לראות שהם מטופלים כראוי. כפי שמתואר, מדובר בחוויה לא נעימה, כשיוצאים מנקודת הנחה שהטיפול שלו לקוי. 'ואולי הילדה נפלה והיא צריכה חיבוק מאישה והחיבוק שלי לא מספיק טוב'. כלומר דבריו מתייחסים לתגובת הסביבה ולתגובה המתעוררת בו בעקבות כך. כשקוראים את דבריו, נראה כי מדובר באב הבטוח באבהותו ובטיב התפקוד שלו, ויחד עם זאת, מתעוררת בו תחושת אי נוחות, לא כי הסביבה צודקת אלא כי למרות הביטחון שלו, אין בו די כדי להגן עליו מפני המבטים של הסביבה. בעוד שהביטוי 'אבא פיצה' מסמל את אופי הקשר של האב עם ילדיו בתקופת הפרידה ואחריה, נראה כי החוויה המגדרית של האבהות היא זו המאפשרת את קיומה של אבהות מסוג 'אבא פיצה'.

3.2.3.4 אבהות מסוג אחר: צמיחה מתוך המשבר

אל מול חוויית העקירה עולה האפשרות לקיום אבהות אחרת, אבהות שלא משלימה עם המצב, שמסרבת להתקיים במסגרת הזו ויחד עם זאת מבינה כי האבהות שהייתה (בנישואים) לא תהיה שוב. על כן, אותם אבות נמצאים בתהליך לאבהות מסוג אחר שכדי לייצר אותה, עליהם לעבוד קשה כדי להוכיח כי הם ראויים לה. עבודה זו יכולה להתבצע במישורים שונים, היא יכולה לתפוס מקום ברובד האישי, של האב מול עצמו. היא יכולה לתפוס מקום אל מול האם, או מול גורמי המשפט, כל מי שיכול לתת גושפנקא לאבהות שלהם. כלומר, בנייה של אבהות חדשה זו, נעשית מול גורמים שונים בחיי האב לאחר הפרידה. המונח 'אבא מסוג אחר' מסמל את הרצון לשינוי, הרצון לצקת משמעות בתפקיד האבהי ולא להשלים עם המציאות שמגבילה אותו:

ואז נפל לי האסימון, שבכלל זה המון, המון סיפורים שאתה מספר לעצמך. ואז מזה, התחילה האבהות, אז בהתחלה כמו שאמרתי, זה היה מצמק אותך כאבא. להבין שאתה אבא לא טוב, ואז בגלל זה לנסות לפצות על זה, ולהגיע יותר, ולחבק יותר, לא משנה. לאט, לאט, גם הבנו, גם גרושתי וגם אני, איך אנחנו בונים קונספט נכון שאתה לא אבא של חוויה, ואתה לא אבא של הפתעה, ואתה לא אבא של מתנות, אתה לא אבא ליצן מסיבות. ואיך אתה מתחיל להיות אבא מסוג אחר, שזה אבא שלא גר בבית, אבל מאוד מעורב. (מרואיין 14, נישא בגיל 22, התגרש בגיל 31, ילדיו בגילאי 8.5, 6 ו-3 בעת הגירושין).

האב הגרוש מתאר את החוויה שלו בגיבוש אחר תפקידו האבהי, לאחר הגירושין, ברמה האישית ואת השינוי שחל בו. ראשית, הוא פותח את דבריו ברגע המפנה: 'ואז נפל לי האסימון, שבכלל זה המון, המון סיפורים שאתה מספר לעצמך. ואז מזה, התחילה האבהות'. כלומר, האב מתאר את השליטה שהחליט לקחת על האבהות שלו, מתוך הבנה שהוא זה שיכול לשנות אותה. הוא בוחר מה לספר לעצמו בנרטיב

האבהי שהוא מנסה לבנות ושם הוא מחליט לקחת שליטה 'ולשנות' את טיב הסיפור. מנרטיב של אבא לא טוב, שגרם צער וכאב לילדיו ועל כן עליו לפצות ולפנק, הוא משנה את הסיפור. בתחילה האבהות שלו הכילה המון חוויות, הפתעות, מתנות, מסיבות וכן הלאה. האבהות שלו אז הושפעה מאוד ממקום של כיף, שהשורש שלו נעוץ בתחושת אשמה על הגירושים וכדי להתמודד עם האשמה ישנו מנגנון של פיצוי שמטרתו לייצר עבור הילדים כמה שיותר חוויות וזיכרונות נעימים שיהיו סגורים לזיכרון הקשה שכפו עליהם הוריהם עם הפרידה. נראה כי לאב ובמקרה זה אף לאשתו דאז, היה חשוב מאוד לבנות קונספט אחר של אבהות, כזו שלא מושפעת מכמות הזמן אלא מהאיכות שבו. זו הנקודה בה חל שינוי בתפיסה הפנימית של האב הגרוש את האבהות שלו – 'איך אתה מתחיל להיות אבא מסוג אחר, שזה אבא שלא גר בבית, אבל מאוד מעורב'.

בציטוט זה, בדומה לציטוטים אחרים, ניתן לראות את הממשק בין הממד התוך-אישי, כפי שהוא מתואר כאן, לבין הממד הבין-אישי שעולה מהדברים. נקודת המפנה, השינוי התחוללה מתוך הבנה משותפת של האב יחד עם גרושתו. וייתכן והשינוי שעבר נעוץ גם בשיתוף הפעולה ביניהם, בהבנה של הצורך בשינוי של התפיסה האבהית.

הציטוט הבא יתאר לעומק את הבחירה האישית לשינוי באבהות :

הרי אנחנו האבות, הרגש שלנו לא מתחיל מיד, זאת אומרת זה לא מתחיל מיד שאני נקשר לילד הזה. זה תהליך. זה לא .. כשהוא נולד והלידה וכו' אבל.. כאילו עדיין התבלבלתי כשנפרדנו.. ואיפה אני אלך לגור.. עברתי להורים לשבוע. ואחרי שבוע הבנתי שאין סיכוי כי אני רחוק ממנו. אבל עדיין לא היה קשר חזק. ובחרתי, זאת אומרת אני זוכר את הרגע הזה שאתה אומר יש לי פה ילד, וזה המצב. ונכון שמבחינה חוקית וגם מבחינה לגיטימית חברתית אני יכול לקום וללכת לגור איפה שאני רוצה אני יכול לנסוע בכל העולם מה שלא בא לי, אבל אני לא בוחר לעשות את זה. אני בוחר להישאר כי בחרתי להביא ילד לעולם ויום אחד אני אצטרך להסתכל לו בעיניים ולהגיד : אני הייתי פה! אני הייתי פה אה ולא הלכתי. (מרואיין 7, נישא בגיל 28, התגרש בגיל 30, בנו בגיל שנה בעת הגרושים).

האב הגרוש פותח את במשפט שתחילתו בלשון רבים וסופו בלשון יחיד : 'הרי אנחנו האבות, הרגש שלנו לא מתחיל מיד, זאת אומרת זה לא מתחיל מיד שאני נקשר לילד הזה'. יתכן וזה מצביע על הצורך שלו לנרמל את המצב בו לא מיד נקשר לילד. בכך שזה קורה לכל האבות הוא הופך את הדבר לנורמטיבי. הציטוט מסתיים בתיאור לקיחת אחריות להתנהלותו, בכך שהוא בוחר להישאר בארץ קרוב לבנו. מכאן תהליך השינוי שעבר האב הוא מניסיון להצדיק את אי ההיקשרות לבנו כהתנהגות נורמטיבית האופיינית לאבות, לעבר אב שלוקח אחריות על הקשר עם בנו. האב מתאר את הקונפליקט שחש עם גירושיו ואת

הבחירה שעשה, בסופו של דבר. הוא מתאר חוויה סובייקטיבית שלו באשר לקשר הרגשי שלו מול בנו, קשר שלקח לו זמן עד שהתפתח והתעצב ברמה הרגשית. מאחר והולדת בנו התרחשה תוך כדי המשבר הזוגי, ותוך כדי שהוא מנסה ליצור עם בנו קשר, הוא נותר מבולבל. הוא עדיין לא חש לגמרי את היותו אב, הזוגיות שלו במשבר גדול, והוא נקלע לבלבול. מתוך הבלבול הוא מתרחק מבנו לפרק זמן של שבוע ועובר לבית הוריו, כלומר, נראה כי על מנת לבחור בבנו היה עליו לחזור לבית ילדותו, לחזור להיות ילד של הוריו. ייתכן וחוויה זו סימלה עבורו עד כמה ההורות שלו חשובה, ומתוך זה הוא חוזר עם החלטה ברורה, שהוא בוחר באבהות, הוא בוחר בבן שלו. הוא מתייחס לגושפנקא החברתית שיש לו כאב גרוש שביכולתו לעבור לגור בכל מקום, להתרחק מבנו, כלומר, האבהות שלו לא מגבילה אותו. אפשרות תיאורטית זו, מדגישה את הבחירה שלו כאב, שנשאר ולא מוותר, למרות שיש לו את האפשרות. בציטוט הבא יתואר, מה המשמעות של לבחור באבהות, כלומר, ישנה החלטה, למרות הקושי לממש את האבהות במסגרת הקיימת ככל הניתן :

נגיד בימים שהילדים אצלי, אני לא אסע לתל אביב, אני... אין, זאת אומרת אתה חייב להיות ברמת זמינות הרבה יותר גבוהה, אתה לא יכול לקבוע פגישות או ישיבות, אתה צריך להיערך בצורה כזאת שאתה יודע שאין לך 'בק-אפ' בעצם, אין לך גיבוי. אני מניח שזה אותו דבר גם לה. וזה מאוד משמעותי. זה מאוד משמעותי. באמת באותה תקופה, אמרתי לך קודם שגירושים זה תחנת יציאה. אז באמת באותה תקופה כשחשבתי והתייעצתי ושאלתי את עצמי מה אני הולך לעשות, ובעצם היה קשר עם הילדים, אז ידיד שלי אמר לי משפט מאוד חזק, אולי מניפולטיבי, אבל הוא אמר לי, אתה צריך להתייחס לדבר הזה כאילו התאלמנת חס וחלילה. אתה צריך לדעת מה היית עושה אם היית מתאלמן. אם היית מתאלמן היית מוצא פתרונות, היית מסתדר? אבל לא היית אומר בסדר אני התאלמנתי, עכשיו אני אשלח את הילדים לפנימייה. אם היית מתאלמן אז היית נערך מבחינת הקריירה שלך אחרת, ומוצא את הפתרונות איך אתה יכול בתוך החיים שלך להמשיך ולגדל את הילדים, אז תתייחס לזה ככה. וזה לדעתי משפט שהוא בסופו של דבר נכון. (מרואיין 12, נישא בגיל 31, התגרש בגיל 41, ילדיו בגילאי 14, 7, 6 ו-2 בעת הגירושים).

דבריו אלה מתארים, ראשית, במישור הפרקטי מהי המשמעות של בחירה באבהות, קרי, 'אתה צריך להיערך בצורה כזאת שאתה יודע שאין לך 'בק-אפ''. זו המסקנה המעשית שלו, אין לו מי שתחלוק איתו את הנטל, הוא לבד ועליו ללמוד להסתדר ולארגן את סדר יומו בפרט ואת הקריירה שלו ככלל, באופן כזה שהוא האחראי הבלעדי על ילדיו. והוא אכן נערך באופן הזה. המישור השני הוא מישור מהותי יותר של הדברים, מעבר לפרקטיקה: '...אתה צריך להתייחס לדבר הזה כאילו התאלמנת חס וחלילה. אתה צריך לדעת מה היית עושה אם היית מתאלמן. אם היית מתאלמן היית מוצא פתרונות, היית מסתדר? אבל לא

היית אומר בסדר אני התאלמנתי, עכשיו אני אשלח את הילדים לפנימייה'. מטאפורה זו מטרתה לא להתעלם מנוכחות האם בחיים, או לבטל אותה, אלא לבאר כי בחירתו באבהות מעצבת כל החלטה בחייו, כשהכל נגזר מהמקום הזה. האב מתאר בדבריו כי למרות מעורבותו ואבהותו הנוכחת מאוד עוד בזמן הנישואים, עדיין, בתהליך הגירושים היו לו התחבטויות (גם אם לזמן קצר מאוד) באשר לאבהות שלו: 'באמת באותה תקופה כשחשבתי והתייעצתי ושאלתי את עצמי מה אני הולך לעשות'. דבר המחזק את התפיסה החברתית לפיה הציפייה החברתית מאב גרוש הינה שונה, בהשוואה לאם. לאב הגרוש יש אפשרות לעצור ולחשוב את אבהותו מבלי שאיש ירים גבה. במקרה זה, כאמור, האב נותר מעורב בחיי ילדיו בצורה משמעותית ועל כן החלטה כזו, קרי, לשים את ילדיו בראש סדר העדיפויות, בולטת מאוד כשהציפייה החברתית שונה.

הגירושים מביאים את האבות לא רק לבחור באבהות ולהצמיח אותה מתוך משבר הגירושים, כי אם גם להתבונן בה לעמוק, אולי בשונה מאבהות בתוך מערכת משפחתית הכוללת נישואים, אז היא נחוות כחלק אינטגרלי וטבעי של חיי הנישואים:

היום, לאורך השנים כאילו, במיוחד בנקודת זמן של גירושים, האבהות היא אבהות הרבה יותר במודע, זאת אומרת כשאנחנו מתחתנים ומביאים ילדים אז זה יותר זורם וסוג של אינטואיטיבי, והמקרה של גירושים העמידה באיזשהו קונפליקט, אתה לא יכול לזרום, אתה צריך לבוא לאיזשהו מקום, החל מהסדרי ראייה, מקום מגורים, העדפות מבחינת קריירה וכו'. (מרואיין 9, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בנו בן 3.5 בעת הגירושים).

כלומר, בציטוט הנ"ל מתוארת העצירה המתבקשת במטרה לבנות את האבהות אחרי הגירושים. האב הגרוש מתייחס לכך בהשוואה לאבהות שבתוך מערכת נישואים, שם ייתכן ואין את ההזדמנויות לחשוב את האבהות, את טיבה ומשמעותה. הגירושים מאפשרים את ההתבוננות הזו. מתוך העצירה וההתבוננות נגזרות החלטות משמעותיות. כאב גרוש אתה בוחר היכן לגור, אתה מתעדף את הקריירה ועוד. החלטות, שנראות טריוואליות לאב נשוי הופכות משמעותיות במיוחד לאב גרוש, על מנת לגבש את דפוס האבהות. חוויית ההיעדר המובילה לרצון לשינוי, מובאת בציטוט הבא:

אני בתור אבא שאבא שלי גם עצמאי וגם לא היה לו זמן להיות שותף יותר מדי בגידול שלנו אף על פי שהורים שלי נשואים באושר ובשמחה, אה.. החלטתי לקחת על עצמי שלא יהיה מצב שהילדים שלי יהיו רבע ממורמרים על זה שהם לא ראו את אבא שלהם. אז אני כן משתדל בכל נקודת זמן פנויה שיש לי להיות עם הילדים, גם אם זה לא בתוך ההסדרי ראייה. אה.. אבל כן זה מתסכל ללכת לישון במיטה ריקה, ולדעת שהילדים לא בחדר לידך או איתך בחדר, ולדעת שאתה חוזר מאירוע בשתיים בלילה ואתה לא ניגש אליהם לתת להם נשיקה לפני השינה ולהגיד להם אני אוהב אתכם

מלאכים שלי, ואני תמיד פה אתכם (מרואיין⁶), נישא בגיל 25, התגרש בגיל 30, ילדיו בגילאי 3.5 ו-1.5 בעת הגירושים).

בדומה לאבות האחרים, גם אב זה בוחר באבהות. מדבריו נשמע כי מדובר בהחלטה שהייתה בסיסית ואולי אפילו מובנת מאליה. האב מבצע כאן הקבלה בין חווייתו כילד את אביו שלו, לבין חוויותיהם של ילדיו. הוא לא אומר זאת בפירוש, אך ייתכן והיעדר המעורבות של אביו פגעה בו במידה מסוימת ועל כן, הוא מסרב שחווייה זו תשוחזר אצל ילדיו. הוא בא למוד ניסיון ומדויק ברצונו להיות אב משמעותי. הדבר בא לידי ביטוי ברצונו לזמן עם ילדיו, מתי שרק אפשר, גם שלא במסגרת הסדרי הראייה. לא זו בלבד, נראה כי הבחירה שלו באבהות מתבטאת לא רק במה שעושה, אלא גם בחוויית החוסר כשילדיו לא אתו. כלומר מדובר בהחלטה, בבחירה, כה משמעותית שמעצבת את חייו באופן שילדיו הם חלק בלתי נפרד ממנו והוא כואב את הריחוק מהם.

לעיתים נראה כי הרצון לייצר אבהות מסוג אחר, כזו שאיננה משלימה עם דמותו של האב כ'אבא פיצה', לא תתרחש מאליה, אלא אם האב ידרוש זאת. הרצון למלא אחר תפקיד אב משמעותי, אבהות שאובייקטיבית חלים עליה שינויים או הגבלות שלא היו בעת הנישואים, מאלץ את האבות להתמודדות שהיא מעבר לבחירה :

ואם לא הייתי נלחם על זה, לא הייתי מקבל את זה. ולהילחם על זה, זה לא רק לשלם המון כסף. זה גם לנשום עמוק. וכאבי בטן נוראיים ולגור כאן, ולחיות כאן, ולבחור להיות פה גם בפרמטרים אחרים בחיים שלי. זאת אומרת האבהות מובילה אותי גם בזה. [...] אני זוכר שנפרדנו ממש בהתחלה עשינו פגישה ארבעתנו, העורכי דין ואנחנו. אמרתי לה: אני נותן לך גט, אני אשלם לך מזונות כמו שעון ואני אתן לך סכום כסף עד סוף החיים אני לא אריב על זה. אבל דבר אחד תביני, אני את הילד שלי אראה, אם תרצי או לא. עד אלסקה אני אלך לא מעניין אותי כלום, לא מעניין אותי כלום, לא מעניין אותי כסף ולא מעניין אותי מה תגידי ומה השופט יגיד. אני אתפוס בכוח, אני לא אתקוף. תסגרי לי דלת אני אכנס דרך החלון. תסגרי את החלון אני אכנס דרך הבלטות. בתחושה זה היה כמו בוקסר כזה שאני ננעל על המטרה הזאת וזהו לא מעניין אותי. (מרואיין⁷), נישא בגיל 28, התגרש בגיל 30, בנו בגיל שנה בעת הגירושים).

בדבריו מתאר האב הגרוש רבדים שונים במלחמתו על האבהות, הראשון מתייחס להיבט אישי פנימי יותר, שלו מול עצמו. מלחמה שמשמעותה לא לוותר, לא להתיימש. להישאר ולהילחם. כלומר, הוא מתאר כיצד כל הבחירות שעשה בחייו מובלות מהמקום האבהי להישאר לגור במקום מסוים על כל משמעות של זה, אלו החלטות שמונעות מהיותו אב שלא הולך לשום מקום ולא נעלם מחיי בנו. האב מתאר חוויה

בה אבהותו לא הוגשה לו על מגש של כסף, והיא לא הייתה מתאפשרת לו, אלמלא היה נלחם עליה. ההיבט השני מתאר את המלחמה שלו, מול מי שבחוייתו מנסה לפגוע באבהות שלו- גרושתו. הוא מעביר בצורה מאוד ברורה ולא משתמעת לשתי פנים כי הוא מתכוון להילחם על האבהות שלו, מול כל המכשולים שיגיעו. נראה כי הוא מודע אליהם וברור לו שיהא עליו להיות יצירתי: 'תסגרי לי דלת אני אכנס דרך החלון'. תסדרי את החלון אני אכנס דרך הבלטות. בתחושה זה היה כמו בוקסר כזה שאני ננעל על המטרה הזאת'. האב הגרוש מדמה עצמו לכלב בוקסר אשר בדומה לו גם הוא ננעל על מטרה ואינו מרפה ממנה, עד שהיא מושגת. האב הגרוש מבין שזה לא יהי קל, שזה יצריך ממנו משאבים חומריים, קרי, נכונותו לשלם מזונות ותשלומים נוספים ללא כל דיון או מאבק בעניין, באופן שמבהיר עד כמה האב בורר את העיקר מהטפל ועבורו העיקר זו מלחמה על האבהות ולא מלחמה על המזונות. כאמור, מעבר לתשלומים, האב מתאר נכונות נפשית, משאבים נפשיים שיצריך המאבק הזה. הוא מדמה עצמו לכלב שננעל על המטרה ולא משחרר, לא נותן לגירויים אחרים להסיט את תשומת ליבו. בציטוט זה ניתן לראות גם את הממד הבין אישי של האב וגרושתו שלפי חווייתו מבקשת או מנסה לצמצם את האבהות שלו. ההתייחסות של האב מאוד חד משמעית, כשהוא מגיע מאוד ברור למפגש איתה ומבהיר את רצונו.

צמיחת האבהות מתוך משבר הגירויים מתעצבת לעיתים לא רק לאורם, אלא גם לאור האבהות

שנבנתה עוד בזמן הנישואים, כפי שיובא בציטוט זה:

אם אתה אומר אני כן רוצה כאילו להמשיך ולממש את האבהות שלי באותה מידה שמימשי אותה קודם, אם לא יותר. ולפעמים צריך יותר, אין מה לעשות, לפעמים צריך יותר. אז צריך הרבה פעמים להיאבק על זה, לפעמים המאבק הזה הוא יותר לגיטימי בנקודות מסוימות, אבל בכל מקרה זה במבחן, כל הזמן בוחנים, כל הזמנים מסתכלים, אם זה פקידת הסעד לסדרי דין, או הרווחה או השופט או בית הדין או כל גורם אחר שאתה צריך להיצדק לפניו, בלשון משפטית מפוצצת. או אם זה מה שמסמן אותך יותר, וזאת הסביבה, סביבה זה בית הספר או גן הילדים או המעון, שמסתכלים. וההורים של הילדים שמסתכלים. ושמה אתה בבחינה (מרואיין 12), נישא בגיל 31, התגרש בגיל 41, ילדיו בגילאי 14, 7, 6 ו- 2 בעת הגירויים).

את דבריו פותח האב בנקודת המוצא שלו, קרי, היותו אב מעורב עוד בנישואים ורצונו להמשיך ולממש זאת גם לאחריהם. ציטוט זה מתאר את הרצון לכך ואת המהמורות שעליו לעבור לשם כך. אב זה מתייחס למאבק שיש לו מול גורמי הממסד, אותם הוא כמו מבקש לשכנע בטוהר כוונותיו וברצונו הכנה להמשיך ולשמש כאב, גם לאחר גירויים. מחוייית האב ייתכן ואותם גורמים שמתאר, יגלו יותר הבנה במקרה שאב גרוש מצמצם את הקשר שלו עם ילדיו בהשוואה לאב גרוש שרוצה קשר משמעותי עם ילדיו, לאחר הגירויים. הוא מביא את רצונו להמשיך ולהיות אב בהורות שוויונית, כפי שהיה בטרם הגירויים,

כשההורות הייתה משימה משותפת בה הוא לקח חלק פעיל ומעורב. ברגעים כאלה, נראה כי הממסד לא יודע כיצד להתמודד אתו, כיצד יש להתמודד עם אב שרוצה מעורבות כפי שהיה בתקופת נישואיו ואף יותר. אז מגיע השלב בו עליו לשכנע, להצדיק עצמו ולעמוד במבחנים שהם מציבים בפניו. הוא מתאר בדבריו את הממשק בממד הבין אישי עם הסביבה החל מהממסד ועד למסגרות הלימוד, בכל אחת מהם עליו 'להיאבק' על מנת להוכיח שהוא ראוי לאבהותו.

3.3 חוויית אבות גרושים דתיים את בני משפחתם (הוריהם, ילדיהם): הממד הבין אישי

עד כה ניתן היה לראות את ניתוח הנתונים כמתבצע בממדים השונים אך ללא חלוקה חד משמעית. לדוגמא, בעודנו מדברים על חוויית העקירה האישית של האב מאבהותו, בממד התוך אישי, לא ניתן להתעלם מהשפעתה גם על ילדיו, בממד הבין אישי. בתמה זו נתייחס לרמה הבין אישית, שוב, באופן שיביע נגיעה בין התחומים.

תמה זו תורכב מתתי התמות הבאות: (א) חינוך דתי. תת תמה זו נתייחס לחינוך הדתי ותכיל בתוכה את הרמה הבינאישית של האב עם ילדיו כמושא חינוכו וכן את יחסיו עם הוריו, כרפלקציה מהעבר וכנוכחים בהווה. (ב) דתיותו של האב הגרוש מול משפחתו: הלימה והיעדר הלימה. כלומר, נתבונן כיצד מידת דתיותו הולמת את יחסיו עם בני משפחתו או לעיתים יוצרת דיסוננס שיש לגשר עליו.

3.3.1 חינוך דתי

החינוך הדתי תופס מקום נרחב המסמל אינטגרציה בין תפקידם ההורי של האבות לבין שייכותם למגזר הדתי. החינוך הדתי מביע למעשה את רצון האבות להמשך שייכות למגזר הדתי והמשך השייכות של ילדיהם, על מנת שיגדלו ויבחרו בדרך הזו. החינוך הדתי הינו נוכח בחיי האבות, לא רק בשל התפקיד המשמעותי שיש בו, אלא גם משום שרשרת הדורות שמחברת את האבות בתפקידם הנוכחי ומעוררת בהם את הזיכרון של החינוך הדתי שלהם, בעת ילדותם. כלומר, מדובר בתת תמה שלא רק מעידה על ההווה אלא גם מעוצבת לאור העבר, כפי שיובא בציטוט הבא:

חלק מהאבהות שלי זה גם להמשיך עם הילדים שלי את מה שאני מאמין בו, את הדרך שאני מאמין בה, אני מאוד מנסה להעביר את העולם הדתי שלי גם לילדים שאותה בעזרת השם שהם ימשיכו את הדרך שאני מאמין בה. ואני מדבר איתם הרבה, גם בשיח היום יומי גם בשיח הרגשי וגם באמונה, להזכיר את אלוהים נגיד הרבה פעמים, גם בשבתות. אז, זהו אני חושב ש, שזה שאין הבדל, מבחינתי כאילו, בין אבא לבין אבא גרוש בנושא הדתי, להשתדל להיות שם איתם כל הזמן וגם בנושא האמוני, הדבר אותו דבר (מרואיין 15, נישא בגיל 24, התגרש בגיל 31, ילדיו בגילאי 5 ו-4 בעת הגירושים).

האב הגרוש מתייחס לרצונו הברור שילדיו ימשיכו את אורח החיים הדתי, שאותו הוא מנסה כאב להנחיל להם. הוא רואה בחיים הדתיים כדרך בה הוא מאמין, הוא פותח את דבריו באופן הבא: 'חלק מהאבהות שלי זה גם להמשיך עם הילדים שלי את מה שאני מאמין בו, את הדרך שאני מאמין בה', וחלק משמעותי מהדרך בה הוא מאמין זו הדרך הדתית. גם האב, בדומה לאבות שתוארו לעיל, רואה את הדרך להגשמת מטרה זו על ידי שיח, בדבריו הוא איננו מתייחס לרמה המעשית של קיום המצוות ולחיים הדתיים, אלא יותר לשיח דתי: 'ואני מדבר איתם הרבה, גם בשיח היום יומי גם בשיח הרגשי וגם באמונה, להזכיר את אלוהים נגיד הרבה פעמים'. כלומר, האב מבקש לייצר אצל ילדיו חיבור פנימי, רגשי, עמוק לאלוהים שהוא מעבר לקיום מצוות, מעבר לרמה האופרטיבית אלא רצון שנובע מתוכם.

'אני חושב ש, שזה שאין הבדל, מבחינתי כאילו, בין אבא לבין אבא גרוש בנושא הדתי, להשתדל להיות שם איתם כל הזמן וגם בנושא האמוני, הדבר אותו דבר'. בדבריו אלו נראה כי האב הגרוש מתאר את המחויבות שלו לחינוך ילדיו לחיים דתיים ככזו שאיננה משתנה עם הגירושים, הוא לא רואה הבדל ולמעשה הוא חווה את החינוך הדתי שלו כאב, ככזה שלא מושפע מהגירושים. מדובר בנדבך חשוב בהורות שלו, שהייתה כזו בטרם הגירושים ועודנה כזו, גם אחריהם. בנקודה זו הוא דומה לאבות אחרים, ונראה כי חשוב לו לציין כי בחינוך הדתי הוא לא אבא גרוש אלא כמו כל אבא אחר. זאת בניגוד לאבות המתוארים בהמשך המביעים כיצד הגירושים השפיעו, הלכה למעשה, על החינוך הדתי שלהם כאבות בשל היציאה בשאלה של גרושותיהם.

ישנם אבות החשים קונפליקט מסוים בשאלת החינוך. מחד, הם חשים את כובד האחריות המוטלת על כתפיהם, אך מאידך, חוששים למלא תפקיד זה מתוך כפייה. החשש נובע מתוך מקום רפלקטיבי של העבר שלהם כילדים:

אבא שלי כזה אומר לי "אתה צריך ללמד אותה 'שמע ישראל', אתה צריך ללמד אותה נטילת ידיים, אתה צריך זה וזה" ... אני מתלבט עם עצמי כל פעם, נגיד עכשיו נגיד ש, נגיד שהיא ישנה אצלי אז בבוקר נגיד שאני מתפ, היא רואה שאני מתפלל אז כאילו אני אומר איתה "שמע ישראל", היא, כל הזמן כזה מאוד מצחיק אותה לשים את היד על העיניים וכל זה. אממ... אני לא יודע, אני כאילו כל פעם מתלבט לגבי זה כזה, אולי זה גם קשור לדברים של הדתיות שלי גם ((הדגשה)) כן שאני מרגיש שם כפייה [...] לא יודע, כאילו אני מרגיש כאילו שאני, שאני כל הזמן בשאלה לגבי זה כאילו כמה באמת אני מרגיש בנוח ב... להחזיק, אתה יודע שאם נשלח אותה לגן דתי ואז יהיה בסדר. זה נראה לי יותר מהמקומות שלי שמאוד קשה לי להיות... אממ... לא יודע אולי מחנך לדתיות כזה. כאילו אבא שלי היה כזה מאוד את יודעת ((אנחה)) דחף אותנו כאילו למלא דברים ואני כזה מאוד כזה באיזה... אה... לא אוהב כזה להיות בתפקיד כזה של השוטר בתפקיד הזה. אני כן כזה נגיד כאילו

נגיד אני אפילו רוצה לקנות, רציתי לקנות לה, בסוף לא קניתי לה, ארבע מינים כזה את יודעת כזה לילדים ורציתי כזה שיהיה לה כזה וגם כזה קצת ממקום פמיניסטי כזה את יודעת של ה... אז כזה בירכתי איתה על ה... ארבע מינים והסברתי לה וזה, והיא גם קצת יד, היא ידעה גם מהגן וכאילו כזה אני כן משתדל אבל כל פעם שזה יהיה כזה בסבבה כזה ולא ממקום שאני צריך עכשיו ל, לחנך אותה כזה לדתיות וכאילו מקום שאני מרגיש אתו פחות בנוח אני מרגיש, זה משהו ששנאתי כזה, אולי זה גם קצת אנטי לזה שאבא שלי חופר לי על זה כל הזמן... אה שזה אחריות וגרושתי לא דתייה אז אני צריך לעשות את זה ו... ((צקצוק)) שזה נכון, אותה זה לא מעניין. אממ כן, כאילו לפעמים זה כן מדאיג אותי אני אומר וואי, היא תצא כמוה לא דתייה, מתאים לי? זה לא מתאים לי? מראיינת: כלומר זה כן שם. מרואיין: כן, כן, זה כן מעסיק אותי. כן, זה כן מעסיק אותי בייחוד בזה שהיא, שהיא לא דתייה, אני כאילו הדתי היחיד ו... קשה לי עם תפקיד המחנך. (מרואיין 11, נישא בגיל 29, התגרש בגיל 35, בתו בגיל 2.5 בעת הגירושים).

האב הגרוש מביע בדבריו את הקונפליקט שלו אל מול החינוך הדתי, מחד הוא רואה בכך ערך, הוא מנסה לחשוף את בתו הקטנה לעולם הדתי, לדוגמא, דרך התפילה, ומצוות ארבעת המינים ומאידך הוא מתקשה לעטות על עצמו את תפקיד המחנך, אשר לשיטתו מדובר בתפקיד אשר מגלם בו כפייה ונוקשות שהוא איננו רוצה שבתו תחוה מצידו. מדברי האב ניתן להבחין גם באמביוולנטיות לגבי תפקידו בחינוך הדתי. הדבר יתכן ונובע מכך שהוא קרוע בין תפקידו כבן אל מול אביו עם רצון לפתח עצמאות מאביו וייחודיות שתבדיל אותו מאביו, לבין תפקידו כאב עבור בתו שאמה אינה דתית ובכך כל עול החינוך לדתיות מוטלת עליו. האב מדבר את חווית הילדות שלו מאביו, וניכר כיצד חוויה זו מעצבת את התפיסה הדתית חינוכית שלו כאב: 'כאילו אבא שלי היה כזה מאוד את יודעת ((אנחה)) דחף אותנו כאילו למלא דברים ואני כזה מאוד כזה באיזה... אה... לא אוהב כזה להיות בתפקיד כזה של השוטר בתפקיד הזה'. כלומר, הוא חווה את החינוך הדתי שספג מאביו כנוקשה, ואולי אפילו ככופה עליו את אורח החיים הדתי, באופן שהיום הוא מתקשה לראות עצמו פועל על פי אותה שיטה אל מול בתו. למעשה, ניכר מדבריו כי הוא כמו מנסה להלך בין הטיפות, לתת מקום לדתיות, לאורח החיים הדתי, אך מנגד לעשות זאת ממקום עדין, לא ממקום של נוקשות או כפייה. ייתכן והוא מתמודד גם היום עם התפיסה החינוכית-דתית של אביו אשר נשמע כמבקר את בנו על האופן בו הוא ממלא את תפקידו כאב דתי שעליו מוטלת האחריות לחנך את בתו לדתיות: 'אבא שלי כזה אומר לי "אתה צריך ללמד אותה" שמע ישראל', אתה צריך ללמד אותה נטילת ידיים, אתה צריך זה וזה', כלומר, ייתכן ובחזווייתו חש האב כיצד עד היום אביו מנסה לחנך אותו, גם כשהוא עצמו אב וגם כשהוא בוחר לעצמו תפיסת עולם חינוכית-דתית השונה מזו של אביו. כלומר,

בעיניי אביו, עליו לחשוף את בתו יותר לחיים הדתיים, לחנך אותה למצוות, לתפילה, ללמד אותה לעשות כן. נראה כי האב המרואיין בוחר לפעול בדרך אחרת, הוא מתפלל לצד בתו, ומראה לה על ידי שהוא חושף אותה לתפילתו כיצד מתפללים, הוא חושף אותה בעדינות לעולם הדתי, הוא מבקש לקנות לה ארבעת המינים לא רק כי היא צריכה לדעת מה זה ולהכיר את המצווה, אלא מתוך תפיסת עולם פמיניסטית שלו כאב. כלומר, העמדה החינוכית- דתית של מני איננה מתבססת על חינוך נוקשה ובלתי מתפשר, אלא להיפך, על מקום זהיר שמבקש לעורר בביתו את הרצון לחיים דתיים שאינם מתוך כפייה אלא מתוך בחירה. נראה כי בבחירתו זו מגולם גם פחד מסוים- 'לפעמים זה כן מדאיג אותי אני אומר וואי, היא תצא כמוה לא דתייה, מתאים לי? זה לא מתאים לי?', ייתכן והאב מבין כי לחינוך שבו הוא דוגל, חינוך שאיננו מגיע ממקום של כפייה אלא ממקום של בחירה, יש השלכות בהן בתו יכולה לבחור גם שלא לקיים אורח חיים דתי.

חלק מרכזי מההתייחסות לחינוך לאורח חיים דתי, בא לידי ביטוי בתפילה שלה מקום מרכזי בחיי היום יום הדתיים. מדובר בריטואל החוזר על עצמו, שלוש פעמים ביום ומסמל את החיבור לאל. כאבות דתיים, נראה אם כן, כי מקומה של התפילה נוגע בקשר האבהי שלהם עם ילדיהם ובשאלת החינוך. כיצד העובדה כי נוכחותם ההורית איננה יומיומית, יש בה כדי להשפיע על מצוות התפילה של ילדיהם, ובכלל על חינוך לתפילה :

עד היום הבן שלי לא הולך לבית כנסת גם כשהוא איתי כי אין לו את ההרגל הזה ללכת בשבת לבית כנסת.

מראיינת : כשהוא אצל אמא שלו הוא לא הולך לבית כנסת?

מרואיין : נכון, כן, וזה חבל גם מבחינה תורנית אני רוצה שהוא ילך, אני רוצה שכאילו ילך סתם אבל אין לו את זה, אין מי שישב איתו, אני נגיד יודע שאם הייתי נמצא בקהילה בבית כנסת והייתי רואה ילד גרוש הייתי בא מושיב אותו לידי שיהיה לו את זה, משהו במודעות, אני לא יודע להסביר את זה. מראיינת : ובחברה הדתית אין את המודעות? בקהילה של בית הכנסת, אין את המודעות הזאת? מרואיין : יש, יש שם גברים, אני לא יודע, אני כאילו מנסים אבל אני לא יודע, לא יודע למה לא עושים את זה, לא תעשה, זה חסד מטורף, לא יודע למה לא עושים את זה, שוב, זה ישר אהה, מסכנים (מרואיין 15, נישא בגיל 24, התגרש בגיל 31, ילדיו בגילאי 5 ו- 4 בעת הגירושים).

האב הגרוש מדבר את הכאב שלו על כך שבנו איננו מורגל בחוויית התפילה, הוא תולה זאת בהיעדרו כאב מחיי בנו בשל העובדה כי אין הוא נמצא עם בנו מדי שבת. כלומר, ייתכן ובדבריו מתאר האב את ההתמודדות של בנו, אשר מגיע בשבת לבית הכנסת לבד, ללא דמות אב שיוכל לשבת לידה, להתפלל יחד ולספוג את האווירה הדתית- משפחתית הזו. לכן, כדי לא להתמודד עם החוסר, בוחר בנו מלכתחילה לא

ללכת לבית הכנסת. ניכר כי האב, מבין את המצוקה של בנו ואת הקושי שעולה מהתיאור שמביא, אך הוא כואב את המחיר שיש למהלך כזה וזה המחיר התורני של ריחוק מבית הכנסת ומהתפילה ככלי משמעותי בחינוך הדתי ובעולם הדתי.

מעבר לכאב האישי שחוה האב, הוא מביע בדבריו תרעומת על קהילת בית הכנסת, שאיננה ערה למצבו של בנו, שאיננה יוזמת ליווי עבורו בתפילה אלא מתנערת ממנו. ישנה ציפייה מגברים שרואים את בנו לבד, שיושיטו לו יד, שייסייעו לו בתפילה, שיושיבו אותו לידם, אך הם לא עושים זאת ובמקום, בנו נמנע מלהגיע לבית הכנסת. מדבריי האב עולה כי גם כשבנו במחיצתו, הוא עדיין מסרב ללכת לבית הכנסת. כלומר, גם כשיש לבן אפשרות ל'תיקון', קרי, ללכת לבית הכנסת כמו כל הילדים עם אביו לצדו, הוא מעדיף לא לעשות זאת, אלא מלכתחילה, להתעלם מקיומו של בית הכנסת. ייתכן והדבר מצביע על כמה מדובר בחוויה קשה עבורו שהוא מעדיף לא להתקרב אליה ואביו ער למורכבות ומכבד זאת. כאמור, הכאב ניכר מדבריי האב, ניכר כי בית הכנסת מפגיש את האב וגם את בנו, עם הכאב שבפרידה, עם העובדה שבחזויותו, החברה הדתית יודעת להכיל את הסטנדרטי, אך כל מה שיוצא מהגבולות המקובלים, כגון משפחות גרושות, נראה כי יש קושי להתמודד - 'זה חסד מטורף, לא יודע למה לא עושים את זה, שוב, זה ישר אהה, מסכנים'. בדבריו אלו מתאר האב את הממד התרבותי, המסביר מדוע אנשים אחרים לא מסייעים לבנו ומקלים עליו את שהותו בבית הכנסת. בסופו של דבר, האב נע בין כאבו כאב גרוש דתי על הריחוק התורני של בנו מעולם התפילה ובית הכנסת, ומנגד, גואה בו כעס על קהילת המתפללים שלא מושיטה את ידה לעזרה.

אב אחר מתאר את החינוך לתפילה בציטוט הבא :

הבן שלי, בן 11 עוד מעט, ולקחתי על עצמי משהו קשה, כאמרת חז"ל 'עד גיל שתים עשרה מתגלגלין עמו' והוא לא בעניין. הוא לא רוצה לבוא לבית הכנסת. כשאני הייתי ילד, אבא שלי היה מעיר אותי והייתי הולך איתו לתפילה ישר אבל עכשיו אני מחובר לזה יותר במקום הפנימי, אז אני מתגלגל עמו, כמו שחז"ל אמרו. (מרואיין 1, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 33, ילדיו בגילאי 4.5, 7.5, 9.5 ו-1.5 בעת הגירושין).

האב הגרוש מתאר בדבריו את תפיסת עולמו הנוכחית, המעוצבת על ידי אמרת חז"ל המייצגת למעשה את המקום הפנימי, להיות עם הילד לא במקום הפרקטי של החינוך לתפילה, אלא עד גיל שתיים עשרה, להיות אתו בחוויה הפנימית, במה שהנפש שלו חפצה. ואם הוא לא רוצה ללכת לבית הכנסת אפשר להיות אתו במקום הזה, לא צריך להתעמת או לכפות עליו את התפילה. זה מקומו האבהי בהווה. הוא מתאר כיצד, בעת שהיה ילד, אביו העיר אותו לתפילה והוא הלך, בלי לסרב או להסס. לא מתוארת כאן מחלוקת

או דילמה שחוה, זה היה ברור שהוא מצטרף לאביו בזמן התפילה. כלומר, הוא נוקט כאן שיטת חינוך שלא מוכרת ולו ויתרה מזאת אף קשה לו. כלומר, ייתכן שבמהות הוא מאמין יותר בשיטת החינוך של אביו, בדרך בה הוא גדל כילד. אך ייתכן והוא ער למצב הייחודי של בנו (כילד להורים גרושים) והוא מאפשר לו להיות מחובר אליו יותר ברמה הרגשית ואולי לא לדרוש ממנו משהו שאין הוא חפץ בו. 'עכשיו אני מחובר לזה יותר במקום הפנימי, אז אני מתגלגל עמו', ייתכן ובכך מתכוון האב לחיבור פנימי שנע בשתי מישורים, הראשון הוא החיבור הפנימי לבנו המורה לו כיצד לנהוג, מדריך אותו שלא להתעקש אתו על תפילה ובית הכנסת כשאינן רוצה כך אלא להמשיך להתגלגל עמו. השני, הוא חיבור פנימי לעולם התפילה, ייתכן ועבורו הקשר עם האל הוא מעבר לתפילה בבית הכנסת, אלא זה חיבור פנימי שלא בהכרח יבוא לידי ביטוי באופן זה ועל כן הוא מאפשר לבנו, לא על דעת עצמו אלא בהשראת חז"ל, את המרחב לו זקוק. ייתכן ובכך ישנו רעיון רחב יותר בסוגיית החינוך הדתי בכלל ולתפילה בפרט. האם הוא חייב להתבצע רק ברמה האופרטיבית?! האב מביע את החיבור העמוק לעולם הדתי ולתפילה ונראה כי מאליו ישנו חינוך דתי בבית, ישנה אווירה דתית לה חשופים הילדים כך שלמעשה אב גרוש זה, בדבריו, מביע כי חינוך דתי הוא לא רק הפרקטיקה ההלכתית-דתית.

החינוך הדתי מופיע ביתר שאת כשאב הוא הדמות ההורית היחידה המקיימת אורח חיים דתי וככזו הוא האמון על החינוך הדתי:

אני מנסה לחנך את הבת שלי ל... לדתיות ולאהבת תורה וכאילו גם אם יש דברים שאני אישית לא מקפיד עליהם. אני כאילו מאוד, אני גם מחנך אותה לביקורתיות וכל זה וגם, אבל גם היא יודעת סליחה שהייתי רוצה שבבת מצווה שלה היא תקרא בתורה ויכול להיות שזה לא יקרה, אנחנו מדברים על זה בגיל שמונה, והיא ילדה מאוד וורבלית, אבל יש לי כאילו תפקיד די לאזן פה, כאילו אימא שלה לא דתייה ולפעמים גם קל לה בהיבט הזה. ואני חשוב לי מאוד לשמור... שאני חייב להיות שם כדי להגן ולאזן, זאת אומרת יש לי תפקיד, מול גרושה לא דתייה, אני, אני כדתי כמי שמעביר את המסר הדתי ומופקד עליו בלעדית, אני חייב להיות שם ב..., בהכי, הכי שאפשר. כי, כי בצד השני לא יהיו הדברים האלה. אם אני יוצא מזה יש הרבה נשים שחשוב להן שהאבא יהיה מעורב בכל מיני אספקטים דתיים שהן לא מעורבות, אה בר מצווה, תפילין, אה תפילות אה ודברים כאלה. בהקשר שלי אין אימא שרוצה שזה יקרה כי זה לא מעניין אותה (מרואיין 8), נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בגיל 3 בעת הגירושים).

בדבריו אלו שוטח האב הגרוש את תפיסתו החינוכית-דתית, שעיקרה איננה רק קיום תורה ומצוות אלא גם התבוננות ביקורתית על העולם הדתי, מתוך מקום המאפשר לשאול שאלות ולחקור אחר תשובות. מדבריו נראה כי הוא לא רק שחי על פי תפיסה זו אלא גם רוצה זאת עבור ביתו. דוגמא המתארת זאת היא

רצונו שביתו תקרא בתורה בהגיעה לגיל מצוות. האב מתאר כי הדבר נידון בשיח ביניהם כבר מהיותה בת שמונה, ומעבר לטיעונים שהוא מביא לכך: 'אנחנו מדברים על זה בגיל שמונה והיא ילדה מאוד וורבלית...' נראה כי ישנה סיבה נוספת מרכזית בגינה קיים שיח דתי בינו לבין ביתו, עוד מגיל כזה וזה מאחר וגרושתו איננה מקיימת אורח חיים דתי כיום. למעשה, החינוך הדתי הינו מלאכתו הבלעדית שלו, כך שניכר כי חשוב לאב לפתח את השיח הדתי ולהנכיח אותו בחיי ביתו עוד מגיל צעיר וזאת מעבר לקיום אורח חיים דתי. נראה כי גם עבור אב זה, בדומה לתפישתם של אבות אחרים, החינוך הדתי הוא מעבר להיבט המעשי אלא מייחס מקום רב גם לדיבור, למחשבה ולשיח אודות המשמעות הדתית. קרי, לייצר עבור ביתו תחושת חיבור ושייכות לעולם הדתי אשר ילוו אותה לכשתגדל.

האב ממשיך ומביא בציטוט הבא את פרשנותו בהתייחס לחינוך הדתי של אבות דתיים אל מול אבות מהמגזר הכללי, שם אין את הפרקטיקה הזו:

אני חושב שדווקא בציבור הדתי האבות יותר מעורבים עם ילדים מבציבור החילוני, אין לי שום אינדיקציות סטטיסטיות לזה, אבל אני חושב שההיבט של חינוך ושבתות וכל זה, זה משפיע. זאת אומרת אתה, אתה מחנך את הילדים שלך אז גם אם אתה אבא, גם אם אתה אימא, אתה מעורב. (מרואיינת, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בתו בגיל 3 בעת הגירושין).

בדברים אלה, מביא האב את הפרשנות הסובייקטיבית שלו ביחס לאבהות הדתית, וכיצד האלמנטים הדתיים השונים בה, מסייעים לעצב את המודל ההורי. 'אני חושב שההיבט של חינוך ושבתות וכל זה, זה משפיע': כלומר, כשהאב משתמש במונחים חינוך ושבתות, נראה כי כוונתו היא לציין את הייחודיות של המגזר הדתי, אל מול זה הכללי, אשר בו ישנו חינוך לחיי דת ואמונה, אשר השבתות בה מנוטרלות ומנותקות מהעולם שבחוץ, ושמירת השבת מאפשרת לרכז את הזמן בבית, עם המשפחה. זהו מוטיב מרכזי וככזה, ההורים מגלים בו מעורבות, וכתולדה של הדבר, נוצרת תפקיד הורי, אבהי, מעורב ונוכח.

3.3.2 דתיותו של אב גרוש מול משפחתו: הלימה והיעדר הלימה

תת תמה זו תציג את האינטראקציה שבין הרכיב הדתי לזה המשפחתי בחייהם של האבות הגרושים. לעיתים אינטראקציה זו נמצאת בהלימה של שני רכיבי הזהות הללו, ולעיתים נראה היעדר הלימה בין השניים. הציטוט הראשון יתאר כיצד אמונתו של האב הגרוש באל באה לידי ביטוי גם באבהותו ובקשר שלו עם ילדיו:

אני גם כל הזמן אומר כשאומרים לי 'מה, למה התחתנתם, ראינו מלכתחילה, ולמה ופה'... אני אומר להם 'התחתנו כי הייתי צריך לקבל את שתי המתנות האלה, ותחשבו איך החיים שלי היו נראים חיים בלי שני הילדים האלה - איך אני הייתי יכול לחיות בתור בן-אדם מאמין, זה מה שאני תמיד

רואה לנגד עיני. הקדוש ברוך הוא אמר לי - אתה רוצה ילדים? הנה הילדים שלך. זה כאילו... לזה נועד כל חיי הנישואין שלי. [...] פה נכנס הכוח של האמונה שלי. שהוא מאוד חזק. אמנם אני לא הדתי הכי דתי שיש אבל אמונה זה הדבר הכי חזק שאני יכול אולי, אולי להעיד על עצמי, אני לא סגור על זה, זה לפחות מה שקיבלתי מאינפורמציה מאחרים שאני מאוד מחזק אותם מבחינת האמונה שלי. שאני מאמין שיש לכל דבר סיבה, ושכל דבר צריך לקרות. ו.. אני גם מאמין שכמו שהדברים האלה קורים, גם הקדוש ברוך הוא ייתן לי כוח להתמודד ולחוות את המקום עם הילדים שלי בצורה טובה יותר (מרואיין 6, נישא בגיל 25, התגרש בגיל 30, ילדיו בגילאי 3.5 ו- 1.5 בעת הגירושים).

האב הגרוש רואה את ילדיו כתכלית חיי נישואין, היה עליו לעבור את מה שעבר, את הנישואים ואת הגירושים כדי לקבל את ילדיו ולהכיר בכך שהם תכלית הכל. ייתכן והוא עבר תהליך של בירור, זאת לאור תגובות של הסביבה: 'כשאומרים לי "מה, למה התחתנתם, ראינו מלכתחילה, ולמה ופה"' כלומר, נראה כי תגובות אלה, מצד הסביבה שלו, ששואלת למעשה כיצד הגיע למצבו הנוכחי, ניכר כי שאלה זו מצריכה מחשבה מצד האב ונוגעת במקומות רגישים עבורו, איך הוא הגיע למצב הזה?! על כן, נראה כי האופן בו הצליח ליישב זאת נוגע לאמונה שלו באל, שמכוונת אותו לחפש אחר התכלית בכל מה שעבר, ועבורו, התכלית היא ילדיו. היה עליו להינשא, כי היה עליו להפוך לאבא ולקבל את ילדיו, גם במחיר של משבר אישי. 'זה כאילו... לזה נועד כל חיי הנישואין שלי', בדבריו אלו מתאר האב הגרוש כי לחיי הנישואין שלו לא היה להן מטרה אחרת פרט, להבאת ילדיו לעולם. לא היה לנישואיו תפקיד אחר שקשור לחיים זוגיים, לתקשורת, ללמידה ודיוק של מערכת יחסים חדשה לאור הזוגיות שעבר, אלא רק ילדיו. הם מהות הכל. האב עושה הבחנה בין מידת הדתיות לבין האמונה: 'אמנם אני לא הדתי הכי דתי שיש אבל אמונה זה הדבר הכי חזק שאני יכול אולי, אולי להעיד על עצמי'. כלומר, הוא רואה בכך, במידת הדתיות ובאמונה שני דברים שונים ונפרדים, ובשל כך, גם אם אין הוא אדם מאוד דתי, מידת האמונה שלו רבה והיא זו שמחזקת אותו, ברגעי משבר ואף מחזקת אחרים.

'אני גם מאמין שכמו שהדברים האלה קורים, גם הקדוש ברוך הוא ייתן לי כח להתמודד ולחוות את המקום עם הילדים שלי בצורה טובה יותר': זה למעשה המסר המרכזי העולה מדבריו, כיצד יש ביכולת האמונה לסייע לאדם ברגעי משבר, לא רק לחדד מה חשוב, לדייק ולסייע לברור את העיקר מהטפל בחיים, אלא גם לתת אמונה, כשמה כן היא. להאמין שהוא מסוגל לעבור את המשבר הזה כאב בצורה הטובה ביותר, להאמין בעתיד טוב יותר, להאמין שיש לו את הכוחות להתמודד ברמה האישית וברמה האבהית. ממשיך אב נוסף ומתאר את השפעת האמונה על אבהותו לבנו:

שמו של בני נגזר מהפסוק 'הנה אנוכי שולח לכם את אליהו הנביא, והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם', זאת אומרת זה היה כאילו מאוד נוכח שהוא מחבר וזוהו כאילו, והרצון לחיבור מאוד חזק והצורך לחיבור מאוד חזק, משיכה מאוד חזקה, זאת אומרת גם גרושתי ואני האמנו שאנחנו משתלטים על הבית עם חדות אלוהים והכל, בצורה הכי בסיסית של העניין. (מרואיינת, נישא בגיל 21, התגרש בגיל 26, בנו בן 3.5 בעת הגירושים).

בדברים אלה מתואר כיצד אמונתו של האב עיצבה את אבהותו, עוד מראשית היווצרותה. כלומר, לא מדובר באמונה העומדת למבחן בעת משבר, אלא מתוארת כאן האמונה כדרך חיים, עוד בזוגיות וניכר כיצד זו עיצבה את מקומו שלו כאב. שמו של בנו ניתן לו בעקבות החיבור למקורות, ומדובר בפסוק מאוד סמלי המבטא בתוכו את הקשר שבין אב לבנו ובין בן לאביו: 'והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם'. כלומר, עוד מראשית אבהותו, עוד מהמשימה הכה ראשונית של בחירת שם לתינוק הנולד, כבר אז באה לידי ביטוי האמונה הדתית. 'גם גרושתי ואני האמנו שאנחנו משתלטים על הבית עם חדות אלוהים והכל, בצורה הכי בסיסית של העניין' השימוש בלשון עבר, 'האמנו' ייתכן ומסמל את השינוי שחל באמונה התמימה המתוארת כאן של האב ואשתו דאז, ביחס למקומו של האל בחייהם המשותפים. אך ניכר כי באותה נקודת זמן, עם הצטרפות בנם לתא המשפחתי, היה לאמונה הדתית מקום מרכזי שעיצב את דמותו כאב, שוב, באותו שלב. בדבריו ניתן מקום גם לגרושתו, שם הוא מתאר כי הייתה ביניהם תמימות דעים ביחס למקום האל בחייהם ובחיי בנם שנולד זה עתה. כעת נראה כיצד המפגש בין האב למשפחתו מעוררת גם מקומות שאינם נמצאים בהלימה זה עם זה, אלא מביעים מידת מה של התנגשות זהויות, של סתירה בין התפקידים. ראוי לציין כי אין מדובר בסתירה מוחלטת בין הזהות הדתית לזו האבהית שהרי כל האבות המשתתפים במחקר זה רואים עצמם כחלק מהרצף הדתי, אך מאחר ומדובר ברמות שונות של דתיות ישנם מצבים המביעים העדר הלימה, כפי שיובא בציטוט הבא:

היום קודם כל ברשמית, כשאני עם הילדים אני שומר מלא, בשבת שאני איתם, וכשאני לא איתם אני לא שומר. אני לא שומר, לא מתוך אידיאל, אני שומר בדרך שלי, אני שומר בדרך שלי, זה לא שאני, אני אוכל רק כשר, אני יש לי... אני מפריד בגבולות שאני מסכים איתם, בין בשר לחלב, אני שומר, אני מתפלל, אני שומר. אני מאמין באלוהים, אני שומר אותו בדרך שלי... אז קודם כל ככה מתבצעת האבהות. האם הילדים יודעים שכשאני בלעדיהם אני שומר פחות, או שאני איתם גם אני שומר פחות, אני מאמין שקרה כמה פעמים שהם תפסו אותי, כאילו אני עם טלפון ביד, או מזגן דולק, ואז הוא היה נכבה, וכאלה שטויות. אבל הם נמצאים בחברה גם.. המשפחה של גרושתי, היום יותר דתית אבל, כאילו הרבה, הם לא בחברה דוסית. הם מכירים הכול, החברים שלהם בבית הספר

לא דתיים, כלומר הקבוצות שלהם בוואטסאפ בפלאפון בשבת עובדות, כאילו הם יכולים במוצאי שבת לראות הודעות. [...] והם ראו מורכבות הילדים שלי אז הכל... הם יודעים שיש פה מורכבות גדולה מאוד גבוהה. אני לא חושף לזה שאני לא שומר כשאני לא איתם, כי אני חושב שאחד, זה יבלבל אותם, ושתיים אני לא מאמין בדרך הזאת. כאילו ברור לי שביום שאהיה בזוגיות יציבה, יש סיכוי סביר שזה ישתנה, אני רוצה. טוב לי הניתוק המוחלט הזה, ולכן... בטח אני יגיע לסיבה למה אני לא שומר. אבל ברור לי שלכן אני לא חושף אותם, שהם יגדלו יותר. ואם זה יהיה ברור לי... אם היום הייתי אומר שאני לא דתי, אז הייתי שומר שאני איתם, בשביל לכבד אותם, והייתי אומר להם, ואני לא דתי רק שתדעו. אבל זה לא המצב, זה לא הסיטואציה. זה קצת קשה לי, זה קצת מעיק עלי, כאילו שאני בצורה אחת, ולידם לא. נגיד כיפה, אני לא הולך עם כיפה כשאני לידם, זה לא שאני לידם הולך עם כיפה. והם יודעים, כשאנחנו מגיעים... וגם הם עם כיפה בכיס ואת יודעת, וכשמגיעים לאמא שלי, שזה מאוד קריטי לה, אז יודעים שכולם שמים כיפה על הראש. שלרגע לפני שאנחנו פוגשים את אבא שלי, כולם שמים כיפה על הראש, הם יודעים את זה. הינה לאמא שלי זה יותר מפריעה לה, לאבא שלי פחות, אבל הם יודעים את זה לגמרי, כאילו כנראה הם מבינים את זה. הם יודעים שלאבא יש קרחת והכיפה לא נתפסת. נגיד, בסדר, זה מסתדר להם, זה מה שהם מספרים לעצמם, זה פעם מה שאני סיפרתי להם. אבל הם יודעים שזה לא קריטי לי אומנם הכיפה, והם יודעים שבאוטו ליד האמברקס יש כיפה, ותמיד שהם מגיעים למסגרת דתית שמים כיפה על הראש. וכנראה מבחינתם סבא וסבתא זה ישוב דתי, זה נקרא מסגרת דתית. זה כמו שהבת שלי בת אחת עשרה וחצי תיכף, ושנחנו הולכים לסבתא אז הולכים עם בגדים הרבה יותר צנועים, כאילו יותר ארוכים, יותר זה, כי זה חשוב לה. כי היא כבר מתבגרת, בישוב זה מאוד חשוב לאמא שלי. בסדר. (מרואיין 14, נישא בגיל 22, התגרש בגיל 31, ילדיו בגילאי 8.5, 6 ו-3 בעת הגירושין).

בציטוט זה מתואר המתח שבין הדתיות לבין האבהות של האב הגרוש. למעשה נראה כי עם גירושיו חל שינוי באורח חייו הדתיים, בהיבט המעשי, הוא אמנם מעיד על עצמו כאדם מאמין אך נראה כי גבולות האמונה השתנו. יחד עם זאת, כדי לא לבלבל את ילדיו, אשר נולדו, גדלו ועודם גדלים בחברה הדתית, ישנו שינוי באורח חייו כשהוא איתם, לבין הזמן שאין הוא איתם. למעשה, כשהוא איתם, נותר האב נאמן לאורח חייו 'הקודם', עבור ילדיו. אמנם נראה כי אין הדבר נעשה באופן מוחלט והרמטי, אך עדיין, הוא חושש מלחשוף אותם או לבלבל אותם, כך שבפועל בזמנים המשותפים הללו שבין האב לילדיו, ישנה עדיפות לאבהות שלו. בזמנים אחרים, בהם ילדיו אינם במחיצתו, הוא מרשה לעצמו להרחיב מעט את הגבולות והסייגים שבחייו הדתיים.

בדבריו לא מביע האב מפורשות את תחושותיו לגבי מתח זה, אך מהנאמר בין השורות, נראה כי הוא מחפש כיצד לחיות בשלום עם אותו מתח, או אפילו בלבול אליו חשופים ילדיו, כשהמזגן פתאום נכבה בשבת, כדבריו. 'הם לא בחברה דוסית. הם מכירים הכל, החברים שלהם בבית הספר לא דתיים, כלומר הקבוצות שלהם בוואטסאפ בפלאפון בשבת עובדות, כאילו הם יכולים במוצאי שבת לראות הודעות', בדברים אלה ייתכן והוא מחפש אחר דרך ליישב את המתח, כאמור. העובדה שילדיו אשר אומנם מתחנכים בחינוך דתי, אך להם חברים מהמגזר הכללי ובכך הם חשופים לאורח חיים שונה, כמו מקלה עליו בכך שאין זה רק הוא שחושף אותם לחילול שבת לעיתים, הם מכירים את זה גם מבית הספר, מחבריהם. נראה שחשוב לו להדגיש כי אין ילדיו חיים בחברה דתית סגורה ומסוגרת שאיננה מכירה אורח חיים שונה משלהם. ובכך, נראה כי אב זה חי בשלום במידה מסוימת, עם הקונפליקט בין מידת דתיותו בחייו האישיים, לבין האבהות שלו ומחויבותו לביטחון ויציבות עבור ילדיו.

בדבריו ממשיך האב לתאר את המתח הקיים בו, בין מחויבותו לאבהות שלו לבין מידת הדתיות שלו. באמור לעיל, הוא מבטא בבירור את חוסר הנוחות שלו מהקונפליקט הקיים: 'זה קצת קשה לי, זה קצת מעיק עלי, כאילו שאני בצורה אחת, ולידם לא', כלומר, קשה לו שישנה חוויה שאיננה אמתית דיה וניכר כי הדבר מבטא גם פער ביחסיו עם ילדיו, אותם הוא מתאר בהזדמנויות שונות במהלך הריאיון כיחסים כנים, פתוחים המבוססים על שיח לבין נקודה זו, בה ישנה הסתרה והיעדר של פתיחות. יחד עם זאת, השימוש שעושה האב במילה 'קצת' במשפט זה, מילה שחוזרת על עצמה פעמיים כשהוא מבטא את הקושי, נראה כי באה לסייג את אותו קושי, כלומר, אמנם ישנה חוויה מעיקה וקשה אך זה במידה מסוימת, הקושי איננו מובהק לחלוטין, כלומר, אמנם קשה אך הוא מצליח לחיות בשלום עם הקושי ונראה כי המילה 'קצת' החוזרת כאן, מבטאת זאת. האב הגרוש מייחס שתי סיבות לשאלה מדוע אין הוא חושף את ילדיו לאורח חייו, השונה משלהם. ראשית, הוא איננו רוצה לבלבל אותם, ובכך הוא אומר כי מחויב הוא בראש ובראשונה לאבהות שלו לילדיו. הסיבה השנייה, כי אין הוא מאמין בדרך הזו, כלומר, הוא עודנו רואה עצמו חלק מהחברה הדתית, הוא רואה עצמו כאדם מאמין, בדרכו אומנם, אך מאמין ויתרה מכך, ברור לו שהמצב הנוכחי הינו זמני, לא מדובר בשינוי של קבע אלא שינוי שנועד להקל עליו את חייו כאב גרוש דתי. אם היה מדובר בשינוי של קבע, אזי, הוא לא היה יכול לחיות חיים מתוך פיצול מול ילדיו והדבר היה מובא בפניהם, אך נראה כי לא כך הדבר. כשקוראים לעומק את דבריו עולה תמונה המשחזרת את עצמה ביחסיו עם הוריו, לבין יחסיו עם ילדיו. קרי, מול הוריו, אשר מקיימים אורח חיים מאוד תורני, וחיים ביישוב תורני, והוא כבנם, מתנהל מתוך כבוד, חובש כיפה לראשו, למרות שבחיי היום יום שלו, איננו עושה זאת. אך מתוך כבוד אליהם, במפגש איתם, הוא משנה את אורחות הקבע שלו. תמונה דומה עולה גם ביחסיו עם ילדיו, שם הוא מתנהל מתוך אחריות, מחויבות וכבוד לחינוך הדתי בו חיים. כלומר, נראה שלמעשה רק כשהוא לבדו, ללא ילדיו, ללא הוריו, ללא המסגרת המשפחתית-הדתית, רק אז הוא חי

באופן משוחרר, כפי שרוצה וכפי שרואה לנכון באותו הרגע, אך בזמנים אחרים הוא איננו נוהג כן. נראה כי לא רק הדינמיקה משוחררת, אלא גם התנהלות ילדיו, אשר משנים מאורחות חייהם, מתוך כבוד לסבא וסבתא שלהם, בדיוק כפי שאביהם נוהג כלפיהם וכלפי הוריו. גם הם מוציאים את הכיפה מהכיס וחובשים על ראשם, ובתו מתלבשת ביתר צניעות.

4. דיון

מטרת המחקר הינה ללמוד, על חווית האבהות של אבות גרושים מהמגזר הדתי, אשר התגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך. הממצאים מציגים את החוויה האבהית כנעה בשלושה ממדים. הממד הראשון מתייחס ליחסיו של האב עם החברה הדתית בה נולד, גדל ובתוכה חי, ברמה האישית, הערכית והחינוכית. הממד השני, המהווה את הליבה של פרק הממצאים, מתייחס ליחסים התוך אישיים של האב עם עצמו ואלו נוגעים לתפיסות עצמיות של אינטימיות, אבהות ואמונה. הממד השלישי מתייחס ליחסים המשפחתיים של האב עם הוריו ו/או ילדיו. ממד זה מביא את הסוגיות הייחודיות הנוגעות לחינוך ילדים ולפערים דתיים שבין האב הגרוש להוריו ו/או ילדיו.

הפרק שלהלן ידון במשמעות המיוחסת לחווית האבהות של אבות גרושים מהמגזר הדתי, אשר התגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך, תוך שימוש בתיאוריות שונות. הדיון בחווית האבות הגרושים יעשה לאור שלושת הממדים שהובאו בפרק הממצאים, ולסיכום, ממצאי המחקר יידונו לאור הגישה האקולוגית שתבטא את האינטראקציה והממשקים שבין שלושת הממדים.

4.1 חיים בחברה הציונית דתית: בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם

הממד הראשון המובא בתמה הראשונה בפרק הממצאים, מתאר את המאפיינים התרבותיים-חברתיים וככזה יש בו מתיחות המתעוררת בין רצונות הפרט לבין ציפיות החברה, אותן מתנהג הפרט. האבות הגרושים מתארים את חייהם בחברה הדתית וכיצד היא מעצבת ומשפיעה על אורחות החיים ועל ההחלטות שמקבלים. אבות גרושים אלו, אשר חיים בחברה מסורתית (החברה הציונית דתית), נאלצים להתמודד, לא אחת, עם רצונותיהם וצורכיהם האישיים וההתנגשות הנוצרת בינם לבין ההלכה וערכי החברה הדתית. התנגשות זו מתייחסת לנושאים שונים כגון אינטימיות ויחסים מיניים בחיים שלאחר הגירושים (דוגמאות לכך: מרואיין 6 ראה עמוד 36; מרואיין 11 ראה עמוד 37). דוגמא אחרת הממחישה התנגשות זו מתייחסת להתמודדות עם פירוק התא המשפחתי, המציבה בפני האבות הגרושים מציאות חדשה בעלת רגעי בדידות רבים עימם מנסים האבות הגרושים להתמודד, באופן שלעיתים לא עולה בקנה אחד עם ההלכה היהודית כפי שתיאר זאת מרואיין 14 (ראה עמוד 33). בממצאים אלה אנו עדים להתנגשות הממחישה את המתיחות הקיימת בין החברה לפרט, בין רצון הקולקטיב לרצון האינדיבידואל, כשהחברה הדתית ממלאה אחר מקום הקולקטיב. בחברות מסורתיות, הפרטים אופיינו בהיעדר אוטונומיה ועצמאות משלהם. החברים בה כמעט ושיעבדו עצמם לחברה, כשלא היה מקום לאינדיבידואל ולחיי הפרטים (Triandis, 2002). כמו כן, החברה הקולקטיבית מאופיינת בחוסר של תפיסה עצמית אישית, הנפרדת

מהחברה הכוללת (Allik & Realo, 2004). לעומת זאת, בחברה בעלת מאפיינים אינדיבידואליסטים, אנשים מעודדים לפתח עצמי (self) משלהם, כך שההתנהגות הנורמטיבית היא כשהפרט יחשוב על עצמו כנבדל מאחרים ויפתח לעצמו מטרות אישיות (Cohen, Shengtao & Miller, 2016). החברה המודרנית שמה דגש בלעדי על האינדיבידואל ויוצרת מתח פנימי בינו לבין החברה (Allik & Realo, 2004). ניתן לראות כיצד הדת, יש בה כדי לעצב ולבטא ממד חברתי, תרבותי וערכי. קרי, החברה הציונית דתית בה גדלו והתחנכו האבות הגרושים מתנהלת בתוך עולם ערכים ההולם לא רק את התפיסה הדתית הלכתית גרידא, אלא גם הולם את תפיסת העולם החברתית הראויה, כשהפרט, העובר תהליך חיברות פועל לאורם של ערכים אלו. כראיה, כפי שתיארו זאת האבות הגרושים, את ההחלטה החשובה להינשא הם קיבלו משיקולים אידיאולוגיים, ערכיים ודתיים שלאורם הם ביקשו להקים את ביתם. (דוגמאות לכך: מרואיינין 7 ראה עמוד 25; מרואיינין 2 ראה עמוד 27). למעשה, לדת היכולת לעצב את הזהות האישית ולהשפיע על ההתפתחות הרגשית. הדת מסייעת לאנשים צעירים לקבוע איזו תכונה יחפשו בבן/ת זוג פוטנציאליים ואילו אידיאליים יבקשו לצקת לתוך נישואיהם, זאת מאחר ופקטורים אלה קשורים לרוב לאמונתם הדתית (Shimkowski, Punyanunt-Carter, Colwell & Norman, 2018). כמו כן, היא בעלת ממד תרבותי רב וגורם קריטי בהבנת הפרט והחברה (Cohen, Shengtao & Miller, 2016).

דתות הינן שונות במידת האינדיבידואליזם והקולקטיביזם שלהן. הבדלים אלה באים לידי ביטוי במשמעות המוענקת לדת, בשיפוט המוסרי, במשמעות המוענקת על ידי אנשים דתיים לאירועים משמעותיים בחייהם ובשייך שלהם (Cohen, 2015; Cohen, Shengtao & Miller, 2016). האבות הגרושים תיארו את היהדות כגוף שבשל היותו קולקטיבי (הבא לידי ביטוי ברמה הבסיסית ביותר ביהדות: המשפחה) הוא מתקשה להכיל תצורות אחרות, החורגות מהמקובל, והתגובות אליו קשות. כפי שעולה אצל מרואיינין 10 (ראה עמוד 20), שם הוא מתאר תגובות של ניכור והדרה לאור מעמדו האישי, כשאין אף ניסיון להבין את מצבו האישי והתגובה האוטומטית של סביבתו היא ריחוק. תגובה אחרת ניתן לראות אצל מרואיינין 15 (ראה עמוד 21), שם הסביבה מופיעה בתור בית הספר הדתי המאופיין בתפישה סטראוטיפית אודות ילדים להורים גרושים. לא רק המשפחה הינה מאפיין של החברה הקולקטיבית אותה תיארו האבות, כי אם גם הסביבה הקהילתית (בית הכנסת או ישיבה), כשלפרט, קרי לאב הגרוש, קשה למצוא את מקומו בסביבה כזו. הקושי מתבטא הן ברמה החברתית, כשהוא חווה חוויות של ניכור והדרה (דוגמא לכך: מרואיינין 10 ראה עמוד 29), הן ברמה ההלכתית כשאין לו אפשרות להגיע עם ילדיו לתפילה ובכך למלא אחר תפקידו האבהי לצד מחויבותו הדתית, (דוגמא לכך: מרואיינין 12 ראה עמוד 23), או כשעצם ההלכה מתעלמת מקיומו ומצרכיו הייחודיים כאב גרוש דתי (דוגמא לכך: מרואיינין 8 ראה עמוד 31). היהדות הינה דוגמא לדת בעלת מאפיינים קולקטיביים בה נראים חבריה כשהם מחוברים באופן

מהותי אחד לשני ולקהילות שלהם (Cohen & Hill, 2007). היהדות בפרט, כדת מערבית, הינה בעלת מאפיינים קולקטיביים יותר מאחרים (לדוגמא, יותר מהנצרות הפרוטסטנטית בארצות הברית). הדת היהודית נסובה סביב הקהילה והשושלת הביולוגית שהיא המשפחה. בשונה מדתות אחרות בהן החוויות הדתיות הינן אינדיבידואליות ומתרחשות במרחב שבין האדם לאלוהים, ישנן דתות מסוימות, כגון היהדות, בהן הקשרים והערכים החברתיים הינן אלמנט אינטגרלי בזהות הדתית (Cohen & Hill, 2007).

4.2 עקירה כאובדן: תהליך האבל

היבט זה מתייחס לממד השני בפרק הממצאים והוא מתמקד בתחושות הפנימיות והאישיות הצפות ועולות בקרב האבות עם גירושיהם. בפרק הממצאים מובא תהליך האבל שעברו האבות עם התערערו דפוסי החיים המוכרים והוודאיים, נוכח התפוררות התא המשפחתי. כתוצאה מכך, ישנה חוויה קשה של פירוק היסודות שהיו את חייו של האב הגרוש. עוד בטרם נדבר על השינוי הדרסטי שחל באבהות, האב הגרוש חווה שינוי אישי קיצוני בו הוא הופך מאדם בעל הרגלי חיים קבועים ויציבים לאדם המתחיל את חייו מחדש ומתמודד עם חוסר וודאות רבה, כשהוא חי את ההווה בתחושת ארעיות (דוגמא לכך: מרואיין 2 ראה עמוד 40). הצורך בוודאות בחיי הפרט מובא כערך אוניברסלי ובסיסי בפסיכולוגיה האנושית. קונסרבטיביות, במובן הזה, מבטאת צורך פנימי של האדם לשרוד בכל סיטואציה, שהרי ללא וודאות אין כל יכולת לפרש את האירועים המתרחשים. אם כן, מה קורה כאשר על אף המאמץ הרב, דפוסי החיים משתנים ללא תקנה?! לא רק שכול, אלא כל סיטואציה או מאורע שבעקבותיו דפוס החיים המוכר השתבש באופן קיצוני, הינו זהה לתהליך של אובדן ויש לעבור תהליך של אבל והתאבלות על מנת לעבד ולהתמודד עם חוויה זו. באופן זה, הליך הגירושים נחוה כהליך של אבל ואובדן ויש להגיב אליו ככזה. העובדה כי הוא נעשה מרצון, וכי הוא לא נכפה או התרחש בפתאומיות (במרבית המקרים), אין בה כדי לפגום בעובדה שמדובר באובדן (Marris, 1974). אך האבל איננו רק על סדרי החיים שאבדו, על היציבות שאיננה, כי אם גם על האבהות המוכרת שחוה משבר ומשתנה באופן דרסטי הנחוה כעקירה מהאבהות המוכרת ומהקשר עם הילדים. עקירה זו מאיימת על האבהות כפי שזו הייתה נהוגה בחיי הנישואים (דוגמאות לכך: מרואיין 7 ראה עמוד 42; מרואיין 8 ראה עמוד 43 ועמוד 48). קריאה בפרק הממצאים מתארת תמונה של אבות אשר מתחילים מחדש את חייהם, לאחר גירושיהם, כשהם למעשה חסרי כל: חסרי משפחה ובית, חסרי סדרי חיים, חסרי יציבות ואף שייכות, כפי שהובא בדוגמאות לעיל, באופן שנחוה כדומה לחוויית הגירה של מהגר המשאיר מאחור את חייו המוכרים וצועד לעבר חייו החדשים והלא נודעים. ניתן לראות אפוא כיצד הצורך הבסיסי בוודאות ובביטחון מתממש ככזה כשמדובר בחוויה של הגירה (Sawicki, 2011). הגירה מתוארת כצעד הנעשה, מרצון או מכפייה ובו סביבת המגורים הטבעית משתנה. הגירה מציפה לא אחת שאלות של זהות ושייכות של האדם מול עצמו ושל

האדם מול דתו, אלוהיו, משפחתו וקבוצות חברתיות אחרות. בשעת הגירה זהויות אלו עלולות להיקלע למשבר, כך שבאופן זה הגירה חיובית תהיה כזו שהמהגר כולל בתוכו יכולות רגשיות להתמודד עם האובדן של מה שהשאר מאחור ויכולתו לשלב בחייו חוויות חדשות (Varchevker & McGinley, 2013). נראה אם כן כי חווייתו של המהגר, אשר עובר מבחירה או שלא, לסביבת מגורים אחרת וזרה, שאין בה מידה של וודאות או ידע קודם, אלא יש בה פוטנציאל רגשי שעלול לגבות מחיר כבד (Sawicki, 2011).

בכדי להתמודד עם תהליך האבל, האבות הגרושים מביעים הכרה ברגשות השליליים שחווים, זאת כחלק אינטגרלי והכרחי בעיבוד הזוגיות והפרידה, על מנת שאפשר יהיה 'להמשיך הלאה'. יש להתאבל על תחושת האשמה והכישלון, על האובדן של מי שאהבנו, על מטען הזמן ועל חלומות ותקוות לעתיד משותף, שלעולם לא יתגשמו (Ehrlich, 2014; Maatta, 2011). ניכר כי תחושת האשמה, על מה שעוללו לילדיהם עם החלטתם להתגרש הינה נוכחת מאוד, כך למשל אצל מרואיינין 4 (ראה עמוד 45). שחרור תחושת האשמה לצד רגשות קשים אחרים הינו תהליך קשה במיוחד, גם במקרה בו חש האדם כי הוא לא אשם בגירושיו, עדיין, תחושות האשם יופיעו וכיבדו מאוד (Maatta, 2011). ניתן לראות גם התעוררות של תחושות שליליות אחרות המביעות מצוקה רבה, נוכח הריחוק מילדיהם, כפי שתואר אצל מרואיינין 1 (ראה עמוד 44), המביע מצב דחק של סבל רב. במחקר המתייחס לחוויה של אבות גרושים לא משמורנים, נמצא כי אלו חווים חוויה של אבל ואובדן ילדיהם, דבר המעורר מצוקה פיזית של ממש (Bokker, 2016).

אבות גרושים זקוקים לתמיכה רגשית על ידי מתן תוקף לאובדנם, לאובדן הבחירה שלהם ולסייע להם לעבור את תהליך האבל. אובדן של היותם אבות הנוכחים פיזית בחי ילדיהם ברמה היומיומית, יחד עם זאת הבנה של משמעות, הכרחיות וחשיבות תפקידם כאבות, לאור המצב המשפחתי המשתנה (Bokker, 2006). צורך זה עלה בפרק הממצאים בו תיארו האבות כי למרות כאבם לא חשו שותפות או ליווי מצד סביבתם ולעיתים אף להפך ובשל כך היה עליהם להתמודד בכוחות עצמם עם אובדנם וללא סיוע (דוגמאות לכך: מרואיינין 10 ראה עמוד 20; מרואיינין 8 ראה עמוד 22). דוגמא זו מביאה לידי ביטוי את הפער הקיים בין האבות הגרושים בחברה הדתית לבין סביבתם, החיה ומתפקדת כמקובל ובשל פער זה ישנו קושי לסייע. חוויה זו ממשיכה להשיק לחוויית המהגר החווה אובדן משמעותי עם הגירתו כשהוא חווה זאת ללא תמיכה חברתית וללא יכולת לבטא את אובדנו, בשל פערי השפה ו/או היעדר קהילה מוכרת ותומכת (Sawicki, 2011).

את הניסיונות להסתגל לסטטוס האישי החדש ולסביבה חברתית שונה ניתן לראות בדבריי האבות המתארים מציאות חברתית חדשה המביאה עמה שינוי של הזהות החברתית והאישית. (דוגמאות לכך: מרואיינין 14 ראה עמוד 33; מרואיינין 11 ראה עמוד 37). כלומר, מדובר בשינוי חברתי הבא לידי ביטוי

בבילויים חדשים ובסביבה חברתית שלא הייתה מוכרת עד כה. ברמה האישית, מדובר בזהות פנימית ודתית המתעצבת לאור מציאות החיים המשתנה. שינויים אלו סביר להניח לא היו מתרחשים אלמלא הגירויים והם נובעים כתוצאה מהכרה במציאות החיים החדשה. הכרה זו הינה חיונית בתהליך האבל לצד שלבים נוספים כגון: התמודדות עם שינוי סביבתי, חברתי ואישי, שינוי של מערכת היחסים עם מושא הפרידה ושחזור של הזהות הפנימית והחיצונית. גם בעודו מתמודד עם אתגרים פנימיים עמוקים, על האדם המתאבל לארגן את הסביבה החברתית, הכוללת שינוי חיים מסיבי הנובע מהאובדן ולדון במעבר מהיותו בזוג לאדם יחיד (Ehrlich, 2014).

4.2.1 משמעות המשבר: נקודת המפנה

כשהאבהות משתנה בשל נסיבות החיים, מתרחשת התרחקות של האב מילדיו בשל הפירוד הפיזי, ושינוי של טיב הקשר בין האב הגרוש לילדיו נוכח המרחק, כפי שהופיע בפרק הממצאים (מרואיין 3 ראה עמוד 41; מרואיין 8 ראה עמוד 47; מרואיין 6 ראה עמוד 53). לאחר תהליך של ריחוק, של כאב ושל אבל, ניכר כי מתבצע שינוי תפישתי. הממד השני, מתאר לא רק את כאב העקירה, הפרידה והאובדן, אלא גם את השינוי. שינוי זה טומן בחובו את השלב המתקדם יותר של תהליך האבל ובו יש ניסיון לא רק להסתגל למציאות החדשה כי אם גם למצוא בה משמעות, ולצמוח ממנה (Gorman, 2011). עם התקדמות תהליך האבל, מתרחש השינוי בניסיון לייצב, להנכיח ולממש את האבהות במציאות החיים החדשה. השינוי התפישתי (שהוביל בהמשך לצמיחה מהמשבר) נעוץ בהחלטת האבות להיות אבות נוכחים ומשמעותיים ככל האפשר, וברצון לייצר סביבה ביתית יציבה עבור ילדיהם (דוגמאות לכך: מרואיין 12 ראה עמוד 52; מרואיין 9 ראה עמוד 53; מרואיין 7 ראה עמוד 54). דוגמאות אלו מבטאות את תהליך ההבשלה שעוברים האבות עם התקדמות תהליך האבל, הם מצליחים לבנות נרטיב אבהי חדש, מודע, נוכח ומשמעותי במציאות החדשה שלהם. על פי התפיסה האקסיסטנציאלית השינוי מתבצע, כשיש פשר לחיים, כשיש סיבה להמשיך. כלומר, השינוי אינו נטוע בעבר ובהתמקדות בו, אלא בעתיד (Frankl, 2001). בפרק הממצאים מתואר כיצד נעשה בקרב האבות הגרושים השינוי שהחל ברמה התפישתית ממציאת הפשר לאבהותם (כפי שמובא בדוגמאות לעיל), ובהמשך מוביל לכדי שינוי מעשי, אופרטיבי בקבלת ההחלטה וההבנה כי העיקר טמון בקשר עם ילדיהם והיכולות להתפנות ולהשקיע בקשר עימם (דוגמאות לכך: מרואיין 14 ראה עמוד 50; מרואיין 7 ראה עמוד 51). שני הנדבכים הללו היוו את נקודת המפנה שהובילה לצמיחה מתוך המשבר ולמימוש האבהות בקרב האבות הגרושים. ניכר כי השינוי והצמיחה האישית שחוו, כתוצאה ממשבר הגירויים, קשורה קשר הדוק לאבהותם. כלומר, תוך כדי תהליך הגירויים, חוו האבות הגרושים חוויות קשות של חוסר יציבות והתערערות של המערכת המשפחתית והאבהית אותה הכירו, ונקודת המפנה נוגעת בדיוק לאותן המשתנים שהיו כה קשים לאבות בהליך הגירויים. 'צמיחה

פוסט טראומטית' (Post Traumatic Growth) הינו תהליך בו כתוצאה מהמשבר מתקיימת צמיחה אישית ושינוי חיובי, עמוק ומשמעותי (Jayawickreme & Blackie, 2016). צמיחה פוסט טראומטית תתחיל במצב הדחק והמצוקה אותו חווה האדם ותסתיים כשזה חש שינוי חיובי שלא היה מתקיים, אלמלא אותו משבר (Calhoun, Cann & Tedeschi, 2010). בהליך הגירויים מתקיים אובדן של חלק מהעצמי, ויחד עם זאת ישנה אפשרות לגבש ולחזק זהות חדשה. יש אפשרות להערכה עצמית מחודשת לחלוטין, כמו כן, בהמשך ישנה אפשרות להתחלות חדשות, פיתוח מיומנויות אישיות ומקצועיות והשקעה במערכות יחסים אחרות (Maatta, 2011). עם הצמיחה מתוך המשבר, מתקיים ניסיון לבנות מחדש את האבהות, בשגרת החיים החדשה. בפרק הממצאים תואר כיצד האבות הגרושים לא מוותרים על אבהותם ונראה כי הדבר נמצא בהלימה עם רוח התקופה בה שיעורי האבות המקדישים זמן, מאמץ ומשאבים לטיפול בילדיהם הולך ועולה. באשר לאבות גרושים ולהסדרי משמורת, נמצא כי שיעורי משמורת משותפת נמצאים גם הם בעליה (Johansson & Andreasson, 2017).

4.3 יחסים בן דוריים בקרב אבות גרושים לילדים בגיל הרך בחברה הציונית דתית

היבט זה יבחן את מערכת היחסים של האב הגרוש עם משפחתו, קרי, הוריו וילדיו כפי שאלו הופיעו בפרק הממצאים, כשמערכות יחסים אלו תורמות בהבנת החוויה האבהית לעומקה. בפרק הממצאים הביעו האבות רגשות שונים של בושה, כעס, צער וסבל, פחד מהשינוי ומההתמודדות עם הסטטוס האישי החדש וכן תחושת אשמה כבדה. (דוגמאות לכך: מרואיין 2 ראה עמוד 30; מרואיין 1 ראה עמוד 44; מרואיין 2 ראה עמוד 27; מרואיין 15 ראה עמוד 38; מרואיין 4 ראה עמוד 45). רגשות אלו תואמים לעולה ממחקרים שנעשו אודות ילדים להורים גרושים בהם נמצא כי אלו חוו רגשות רבים של: ייאוש, תדהמה, כעס, אשמה, עצב תהומי, קושי לחשוב על מערכת יחסים משלהם בעתיד והתנפצות של אשליית 'המשפחה המושלמת' (Harvey & Fine, 2004; Moore, 2016). קוהוט (1971) תבע את המונח 'הפנמה ממירה' (transmuting internalization) כדי לתאר את התהליך שבו חוויות בין אישיות משתלבות בחוויות העצמי (Kohut, 1971). כלומר, גם חוויות בינאישיות, בין היתר ברמה המשפחתית, מופנמות ומעצבות חוויות עצמיות תוך נפשיות. ניתן להתבונן בקשת הרגשות והמחשבות המתוארת לעיל ולראות דמיון רב בינה לבין קשת המחשבות והרגשות אותם תיארו האבות הגרושים וכיצד אלו חוזרים על עצמם בקרב ילדיהם כמבטאים קשר רגשי עמוק ולמעשה כהפנמה ממירה (Kohut, 1971).

בפרק הממצאים תוארו היחסים בין הדורות באופן המבטא את הפער במשפחה הרב-דורית, הבא לידי ביטוי במחקר זה בהיבט הדתי והחינוכי שבין האב הגרוש להוריו ובין האב הגרוש לילדיו. פער זה

מתעצם לאור הרקע הדתי של האבות הגרושים והוריהם, אשר מוסיף נדבך נוסף של קונפליקט במשפחה הבין דורית. כפי שמובא אצל מרואיין 11 (ראה עמוד 57), המתאר את הפער בינו לבין אביו, בעוד שזה מילא אחר תפקיד המחנך הדתי בנוקשות, האב הגרוש איננו מעוניין לשחזר זאת אלא מבקש לחנך את בתו ממקום פתוח ומאפשר יותר. יתרה מזאת, ניכר כי האב הגרוש נאלץ להתמודד עם הלחץ מצד אביו שקובל על דרך החינוך שלו. פער אחר המתייחס גם הוא להיבט הדתי מופיע אצל מרואיין 14 (ראה עמוד 64), המתאר את מידת הדתיות השונה שלו אל מול הוריו וילדיו המקיימים אורח חיים דתי יותר. פערים אלו, נראים כמבטאים את השוני בין הדורות כמו גם את התפיסה החינוכית המשתנה. אצל מרואיין 1 (ראה עמוד 60) בא לידי ביטוי הפער בין הדורות בסוגיית החינוך אותו קיבל האב הגרוש בתור ילד לבין החינוך אותו הוא נוקט מול בנו. האב הגרוש בחר בדרך אחרת, במטרה להיות ער ורגיש לצורכי בנו שלא רוצה ללכת לבית הכנסת והאב הגרוש עושה זאת למרות הקושי הפנימי שיש לו עם זה. במחקר שנערך בנושא זה, הוצעה טיפולוגיה של הסוגיות שסביבן עשוי להתפתח קונפליקט בין הדורות. ביניהם, דפוסי גידול ילדים וערכים המתייחס לביקורת של הורים כלפי ילדיהם בכל הנוגע לחינוך הנכדים והגדרת ההורות (מספר הילדים, ציפיות, הגבלות, מעורבות וכדומה). סוגיה אחרת שעלה במחקר ההוא מתייחסת לפוליטיקה, דת ואידיאולוגיה כאשר חילוקי דעות בנושאים אלה משקפים קונפליקטים במישור הערכי והמוסרי ככלל, ובמישור הדתי, אידיאולוגי ופוליטי, בפרט (Clarke, Preston, Raskin & Bengston, 1999). ביחסה לחיי משפחה, רואה הדת היהודית ערך רב לחינוך הדתי ולהעברת ערכי התורה והמצוות לדור הבא (Pirutinsky, Schechter, Kor, & Rosmarin, 2015). רבות מהפעולות היומיומיות הבונות מערכת יחסים של אב- ילד נסבות סביב השדה החינוכי והערכי, על אחת כמה וכמה כשמדובר באבות בחברה הציונית דתית. במחקרה אודות אבות רבנים בציונות הדתית בעיני ילדיהם, מצאה קיציס (2017) כי החינוך לתורה ולמצוות ולערכים יהודיים ואחרים תופס חלק נכבד מהאינטראקציות שבין האב לילדיו. כפי שמובא בפרק הממצאים ומתואר לעיל, ונראה כי לאור חשיבות זו, מושקעת מחשבה רבה בקרב האבות הגרושים בנושא זה, לעיתים אף במחיר של קונפליקט.

4.4 סיכום על פי הגישה האקולוגית

כשמתבוננים בחוויית האבות הגרושים את אבהותם ניכר כי היא מגלמת בתוכה את עיצוב התנהגותם במסגרת המשפחתית ובמסגרת הקהילתית חברתית. כלומר, הסביבה החיצונית הדתית של האב הגרוש, החל ממשפחתו הקרובה וכלה בסביבתו הקהילתית, וכן תפישתו הדתית האישית (המושפעת מזו החברתית), השפיעו במידה רבה על חוויית האבהות שלו, על עמדותיו האישיות והתהליכים הרגשיים

שעבר, כשמתקיימת אינטראקציה בין המערכות הללו. על פי הגישה האקולוגית, האדם הוא פרי יחסי הגומלין בינו לבין סביבתו ונראה כי גם חוויית האבות, המתוארת על פני שלושה ממדים שונים: תרבותי, תוך-אישי ובין-אישי, מעוצבת במידה רבה בהתאם לגישה זו. הגישה האקולוגית תופסת את האדם כיצור מורכב, היוזם ומגיב בסביבתו ומשחק תפקיד אקטיבי בסיטואציות שונות המשפיעות על חייו (Krogsrud- Miley, O'Melia & DuBois, 2013). על פי המודל האקולוגי מערכת המיקרו משקפת את היחסים בין הפרט לסביבתו הקרובה, כשלמשפחה תפקיד חשוב בעיצוב התנהגותו במערכת זו. לעומת זאת, מערכת המיקרו, הרחבה יותר, כוללת נורמות חברתיות וערכים. דוגמא לקבוצת השתייכות במערכת זו היא הקבוצה האתנית או הדתית שלה השפעה ניכרת על עיצוב ההתנהגות (Kulik, 2007). ניכר כי חוויית האבהות של האבות הגרושים מורכבת מרכיבים נפשיים רגשיים יחד עם מאפיינים חברתיים, ואלו קשורים ושזורים זה בזה ועל כן יש להתבונן בממצאים באופן רב ממדי המתאר מציאות דינמית. הגישה האקולוגית שמה דגש על האינטראקציה שבין המערכות הללו (מערכת המיקרו ומערכת המקרו) וזאת במקום התמקדות בתכונות ומאפיינים של כל מערכת בנפרד. היא מתייחסת לקשרים שבין המערכות השונות אשר יחד מייצרים מציאות רבת רבדים (Maddock & Larson, 2004). באמצעות גישה זו נראה הקשר, כפי שהצטייר בפרק הממצאים, בין החוויות התוך אישיות, בין אישיות ותרבותיות וכיצד מתקיימת אינטראקציה המשפיעה ומושפעת זה מזה. כלומר, ניתן לראות איך מערכת המיקרו, במקרה זה התפישה הדתית של האב והאמונה שלו באל יחד עם מערכת יחסיו עם משפחתו הקרובה, מושפעת ומתעצבת לאור מערכת המקרו שהיא הסביבה החברתית שלו. הכוחות הללו פועלים ומופעלים ביתר שאת בתגובה להתרחשויות שונות במציאות של האבות הגרושים, זאת מאחר והגישה רואה את התפתחות האדם כאבולוציונית (Krogsrud- Miley, O'Melia & DuBois, 2013). היא מתארת איך הפרט ומערכות אנושיות אחרות משתנות ומתייצבות בתגובה לכוחות פנימיים וחיצוניים. מקומה של הזהות התרבותית של האבות הגרושים הינו חשוב ביותר מאחר ולה השפעה רבה בשאלה כיצד אבות אלו תופשים את עצמם וכיצד אחרים רואים אותם. הנחות מסוימות וציפיות שעולות מן הקבוצות החברתיות משפיעות, בין היתר, על תפישתם העצמית של הפרט. (Krogsrud- Miley, O'Melia & DuBois, 2013) במקרה זה הפרטים הינם אבות מהחברה הדתית לאומית שהינם גרושים ולהם ילדים בגיל הרך.

4.5 מגבלות המחקר

מחקר זה כולל חמישה עשר מרואיינים אשר הסכימו להתראיין בנושא חוויית אבהותם כאבות גרושים מהמגזר הציוני-דתי, אשר התגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך. הסכמתם זו ייתכן ומביעה את

המשמעות העמוקה המעניקים הם לאבהותם. ייתכן כי אבות גרושים דתיים אחרים, שלא הביעו רצון או הסכמה להתראיין מייחסים לאבהותם משמעות אחרת, שתבטא חוויה שונה מזו המובאת במחקר זה. כמו כן, במחקר זה רואיינו אבות זמן קצר לאחר גירושיהם (בטווח של מספר שבועות עד מספר שנים). אמנם להליך הגירושים קדם פרק זמן של פרידה ועדיין, לפרקי הזמן הקצרים שחלפו מאז הגירושים משמעות רבה בחוויה האבהית, וייתכן ופרקי זמן אחרים היו מבטאים חוויית אבהות שונה.

מאחר ומחקר זה עוסק באבהות, חווית האימהות לא נבדקה כאן כלל ועיקר וייתכן שיש באפשרותה לשפוך אור נוסף על החוויה האבהית לאור העובדה כי הגירושים וההורות הינם של שני הצדדים. לסיום, חקר של אבהות לאחר גירושים בקרב אבות מהמגזר הציוני דתי הינו מצומצם מאוד (עד כדי לא קיים), ומכאן יש מקום למחקרי המשך אשר יכללו כמות רבה יותר של מרואיינים שירחיבו את היריעה אודות התופעה הנחקרת, כפי שמתואר בסעיף הבא.

4.6 השלכות לתיאוריה, להמשך מחקר ולפרקטיקה בעבודה סוציאלית

מאחר וחקר האבהות בקרב אבות גרושים מהמגזר הציוני דתי כמעט ואינו קיים, נדרשת הרחבה והעמקה של הבנת האבהות לאור מאפיינים ייחודיים אלו. כמו כן, ועל מנת להעמיק את ממצאי מחקר זה יש לערוך מחקרי המשך אשר יבחנו את החוויה האבהית לאחר פרק זמן גדול יותר מעת הגירושים וזאת על מנת להבין עד כמה משבר הגירושים עודנו נוכח גם לאחר פרק זמן ממושך יותר, אם בכלל. יתר על כן, ככל שפרק הזמן מאז הגירושים עולה כך גם גדל הסיכוי לנישואים שניים ואבהות לילדים חדשים ויש לבחון כיצד משתנים אלו משפיעים על החוויה האבהית, אם בכלל. מחקר זה מציף את סוגיית החינוך לחיי משפחה בחברה הדתית ונראה כי ישנו מקום לבחון האם חינוך זה מעניק מענה הולם ומתאים. מהאמור במחקר נראה כי יש מקום לחשוב ולפתח את תכניות הלימוד הפורמלי והבלתי פורמלי במסגרות החינוך הדתיות. במובן הרחב יותר ממצאי מחקר זה יכולים לתרום להבנה מעמיקה לגבי תהליכי שינוי תרבותיים בסוגיית גירושים, תפקידי מגדר ודתיות בחברה כמו ישראל הממוקמת בין מסורתיות למודרניות (Lavee & Katz, 2003).

מבחינת הפרקטיקה ממצאי המחקר מציגים את מערכת התמיכה לה זקוקים האבות הגרושים ולעיתים אף ילדיהם נוכח משבר הגירושים והפרידה. במחקר זה עלה בצורה מובהקת הקושי עמו מתמודדים האבות, תחושות המצוקה המפעמות בהם נוכח הריחוק הפיזי מילדיהם שהוביל לתחושות המביעות חוויה של אובדן גרידא ויש לבחון כיצד ניתן להעניק תמיכה מקצועית לאובדן זה. בהקשר זה של

מערכות תמיכה, יש להתייחס לצורך זה גם כתוצאה מתגובת החברה הדתית כלפי האבות הגרושים, אשר ביודעין ושלא ביודעין מתקשה למצוא עבורם מקום ראוי בקרבה. נוכח המאפיינים הדתיים והחוויה הדתית הנוכחת ומפעמת בחווייתם האישית כאבות גרושים דתיים יש לפתח עבורם מענה מקצועי שיהלום את הרגישות התרבותית ואת רצונם וניסיונם למעורבות הורית.

4.7 רפלקציה ונימה אישית

בתחילת שנות העשרים שלי ילדתי את ילדי, תאומים, ובעודי מתאוששת מהניתוח הקיסרי ומדדה מהחדר בבית החולים לעבר התינוקיה ניגשה אליי יולדת אחרת שאינני מכירה, חיבקה אותי ואמרה לי כמה אני בת מזל, לא רק שזכיתי לתאומים אלא גם יש לי כזה בן זוג (השימוש המדויק היה בעל), אשר מגלה מעורבות רבה, ונמצא עם ילדינו הרכים בתינוקיה, מאכיל אותם והיא אפילו ראתה אותו עושה איתם 'גוף אל גוף' (הצמדת העובר אל החזה החשוף של ההורה שיחס לו מחום גופו). אני הייתי מדי שקועה בכאביי ובשינוי הגדול של חיי שלא הבנתי ולא התפניתי להבין על מה היא מדברת. שלוש שנים לאחר מכן, ואני משתתפת ביום צוות במסגרת מקום העבודה שלי. היום היה גדוש ועמוס ושעת החזרה הביתה נקבעה לשעות הערב המאוחרות. לקראת שעת הצהריים של אותו יום אני מבחינה בקולגה לעבודה שהייתה כה לחוצה ומוטרדת מהשעה המאוחרת שבה אנו צפויים להגיע. היא הייתה לא רגועה ועסקה בשיחות טלפון חוזרות ונשנות עם אימה למתן הוראות לטיפול בבנה הפעוט. ניגשתי אליה ושאלתי, בתמימות, מה קרה לבן זוגה? מדוע הוא לא מטפל בבנם? היא הביטה בי ולרגע נראה היה כי חושבת שאני מתבדחת. האמת היא, שגם אני חשבתי שהיא מתבדחת. הרי באמת, היכן הוא בן זוגה ואבי בנה? באותו יום צוות, הבנתי כי האבהות שאני חוויתי מבית, והאבהות של בן זוגי אינן מובנות מאליהן. ועם הבנה זו יצאתי לדרך על מנת לחקור את חוויית האבהות של אבות גרושים דתיים (בהם נתקלתי במסגרת עבודתי כעו"ס לסדרי דין) שהתגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך. הבחירה במגזר הדתי נבעה בראש ובראשונה מהשתייכותי אליו. הרצון שלי להעמיק ולהבין מה קורה בחברה בה נולדתי ובה אני מגדלת את ילדי. כיצד תפקידי ההורות והמגדר מתקיימים בחברה הדתית בעלת המאפיינים השמרניים מחד, בה ניתן דגש רב להקמת המשפחה. אך מאידך, בעלת מאפיינים מתקדמים יותר של עשייה משמעותית בחיים המקצועיים והתערות במרחב החיים הכללי. כיצד הדואליות הזו מתקיימת במצבי גירוש. הבחירה במתן דגש על אבות לילדים בגיל הרך נבעה גם היא מהרצון להבין כיצד מתקיימת האבהות בגילאים אלו, בהם האם עודנה מוגדרת בפני החוק כמטפלת העיקרית.

רשימה ביבליוגרפית:

- אדר-בונים, מ. (2007). **משפחות בראייה סוציולוגית ואנתרופולוגית**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- אילון, י., וצבר-בן יהושע, נ. (2001). תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה. בתוך נ. צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותני**. תל אביב: דביר.
- אלמוג, ע., וזלצברג, ס. (2008). **גירושם במגזר הדתי לאומי**. מאמר מקוון מתוך אנשים בישראל www.peopleil.org.il
- ארן, ג. (2003). בין חלוציות ללימוד תורה: הרקע לגאות הדתית-לאומית. בתוך א. שגיא וד. שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- ברוש, ר. (2012). **בית, חינוך ומשפחה: על פי התכנית החדשה של מבחני הבגרות במסלול תושב"ע החל משנת הלימודים תשע"ב**, משרד החינוך. תל אביב: מעלות.
- בלידשטיין, י. (1997). רבו של אדם לעומת הוריו: היבטים הלכתיים והשוואתיים של נאמנות כפולה. בתוך מ. ע. פרידמן (עורך), **אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- גלין, א. (2015). **אבהות במעבר: סיפורה של האבהות במעבר הגירושם מנקודת מבט פסיכו-חברתית**. תל אביב: רסלינג.
- גרוס, י. (2003). תפקידיו החברתיים של החינוך הממלכתי-דתי. בתוך א. שגיא וד. שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- ווגנר, ד. (2015). **אבות אבכים: זהויות ותפקידים במשפחה החרדית בישראל. כתב העת לחקר החברה החרדית**, 2, 147-168.
- ווסטרייך, א. (2014). **הזכות לגירושין: גירושין ללא אשם במסורת היהודית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וייסבלאי, א. (2010). **חינוך מיני במערכת החינוך**. הכנסת, מרכז המידע והמחקר. www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02462.pdf
- זיכרמן, ח. (2014). **שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל**. תל אביב: ידיעות ספרים וספרי חמד.
- חטיב-עבד אלחאי, מ. (2008). **תפיסות של אבות ואנשי מקצוע ביחס לאתגרים שמציבה אבהות בחברה רבת תרבותית** (עבודת גמר לתואר מוסמך). האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- יואלס, ת., ושגיא-שוורץ, א. (2012). **אמא, אבא, ומה איתי? אני זקוק לשניכם: עובדות, מיתוסים ותקוות בהסדרי הורות במקרים של גירושין. דין ודברים**, ו', 375-404.

ירושלמי, א., וליכטנרטיט, ר. (2001). חקירה הרמנויטית בהתאם להרמנויטיקה הפילוסופית של גאדמר. בתוך נ. צבר- בן יהושוע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותני**. תל אביב: דביר.

מנדל, ש. (2007). תפיסת התפקיד של אב גרוש ללא משמורת ומעורבותו בחיי ילדיו. **סוגיות חברתיות בישראל: כתב עת לנושא רווחה**, 4, 86-110.

נהיר, (ש). (2016). **שיעור גירושין כולל בישראל**. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה- אגף דמוגרפיה ומפקד. ספקטור- מרזל, ג., ותובל- משיח, ר. (2010). **מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות**. ירושלים: מאגנס.

עיר- שי, ר. (2006). **פריזון, מגדר והלכה** (עבודת גמר לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה). אוניברסיטת בר- אילן.

פיוטרקובסקי, מ. (2010). נישואי בוסר, חינוך למיניות ותכנון המשפחה. **דעות**, 48, 23-28.

צבר- בן יהושוע, נ. (1990). **המחקר האיכותני בהוראה ובלמידה**. רמת גן: מסדה.

קהת, ח. (2013). עורי עור: על הצורך הדחוף במודעות של נשים דתיות לבעיות הייחודיות להן. בתוך ט. כהן (עורכת), **אישה ויהדותה: שיח פמיניסטי עכשווי**. ירושלים: הוצאת ראובן מס.

קיציס, ש. (2017). **דמות דיוקנו: אבות רבנים בציונות הדתית בעיני ילדיהם**. תל אביב: רסלינג.

פרס, י., וכץ, ר. (1996). המשפחה בישראל: שינוי והמשכיות. בתוך שמגר- הנדלמן, ל., ובר יוסף, ר. (עורכות), **משפחות בישראל**. אקדמון: ירושלים.

רוחם- זארוק, ע. (2011). **גירוש בוק- גירוש לאחרי תקופת נישואים קצרה** (עבודת גמר לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"). אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

שגיא, א., שוורץ, ד. (2003). המפעל הציוני לנוכח עולם מודרני. בתוך א. שגיא וד. שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: אישים ושיטות**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

שוורץ, ד. (2003). **הציונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה**. תל אביב: משרד הביטחון.

שקדי, א. (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני- תיאוריה ויישום**. רמות: אוני' תל אביב.

חוק הכשרות המשפטית והאפוסטרופסות (תשכ"ב-1962).

משרד המשפטים, הוועדה הציבורית לנושא אחריות הורית בגירושין. (2011). **דו"ח הוועדה**. ירושלים: המחבר.

שנתון סטטיסטי לישראל. (2016). ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

Ahmed, R.A. (2013). The father's role in the Arab world. In M.E. Lamb, B.R. Shwalb & D.W. Shwalb, (Eds), *Fathers in cultural context*. New York: Routledge

- Allik, J., & Realo, A. (2004). Individualism- collectivism and social capital. *Journal of Cross- Cultural Psychology*, 34(1), 29-49, DOI: 10.1177/0022022103260381.
- Baum, N. (2003). The male way of mourning divorce: When, what and how. *Clinical Social Work Journal*, 31(1), 37-50.
- Barth, A., & Ben-Ari A. (2014). From wallflowers to lonely Trees: Divorced Ultra- Orthodox Woman in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55(6), 423-440.
- Bodenmann, G., Charvoz, L., Bradbary, T.N., Bertoni, A., Lafrate, R., Giuliani, C., Banse, R. & Behling, J. (2006). Attractors and barriers to divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45(3-4), 1-23, DOI: 10.1300/J087v45n03_01.
- Bokker, P. (2006). Factors that influence the relationships between divorced fathers and their children. *Journal of Divorce and Remarriage*. 45(3-4), 157-172' DOI: 10.1300/J087v45n03_08.
- Brodzinsky, D., Clarke- Hitt, J. & Smith, d. (1993). Impact of parental separation and divorce on adopted and nonadopted children. *American Journal of Orthopsychiatry*. 63(3), 451-561.
- Bryman, A. (2001). *Social research methods*. New York: Oxford University Press.
- Bystrov, E. (2012). The second demographic transition in Israel: one for all?. *Demographic research*. 27(10), 261-298, DOI: 10.4054/DemRes.2012.27.10.
- Calhoun, L.G., Cann, A. & Tedeschi, R.G. (2010). The posttraumatic growth model. In T. Weiss & R. Berger (Eds.) *Posttraumatic growth and culturally competent practice* (pp. 1-14). New Jersey: John Wiley & Sons, INC.
- Chatav, Y., & Whisman, M. (2007). Marital dissolution and psychiatric disorders. *Journal of Divorce and Remarriage*, 47(1-2), 1-13. DOI: 10.1300/J087v47n01_01.
- Clarke, E.J., Preston, M., Raskin, j. & Bengston, V.L. (1999). Types of conflicts and tensions between older parents and adult children. *The Gerontologist*. 39(3), 261-270.

- Cohen- Israeli, L., & Remennick, L. (2015). As a Divorcee I am a Better Father: Work and Parenting Among Divorced Men in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 56(7), 535-550. DOI:10.1080/10502556.2015.1080083.
- Cohen, O. & Finzi- Dottan, R. (2012). Reasons for divorce and mental health following the breakup, *Journal of Divorce and Remarriage*, 53(8), 581-601, DOI: 10.1080/10502556.2012.719413.
- Cohen, A.B., Shangtao, M. & Miller, J. (2016). Religion and culture: individualism and collectivism in the east and west. *Journal of Cross- Cultural Psychology*. 47(9), 1236-1249, DOI: 10.1177/0022022116667895.
- Cohen, A.B., & Hill, P.C. (2007). Religious, individualism & collectivism among americans catholics, jews and protestants. *Journal of personality*. 75(4), 663-897, DOI: 10.1111/j.1467-6494.2007.00454.x.
- Coltrane, S. (1996). *Family man: Fatherhood, housework and gender equity*. New York: Oxford University Press.
- Creswell, J.W. (2009). *Research design: Qualitative and mixed methods approaches*. Los Angeles: Sage Publications.
- DeFrain, J. & Asay, S.M. (2007). Strong families around the world: An introduction to the family strengths perspective. *Journal of Marriage & Family Review*, 41(1-2), 1-10, DOI: 10.1300/J002v41n01_01.
- Denzin, N.K. (1989). *Interpretive biography*. California: Sage Publications, Inc.
- Dincer, B.E. (2010). *The post- divorce nonresident father- child relationship: A Review of critical factors and guidelines for clinical practice*. Retrieved from <http://www.bookpump.com/dps/pdf-b/2337848b.pdf>.
- Droper, H., & Ives, J. (2009). Paternity testing: A poor test of fatherhood. *Journal of Social Welfare and Family Low*, 31(4), 407-418, DOI: 10.1080/09649060903430264.

- Ehrlich, J. (2014). *Divorce and loss: Helping adults and children mourn when a marriage comes apart*. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishing Group.
- Frankl, V.E. (2001). *Man's search for meaning*. London: Ebury publishing
- Fransson, E., Hjern, A. & Bergstrom, M. (2018). What can we say regarding shared parenting arrangements for Swedish children? *Journal of Divorce and Remarriage*, 59(2), 349-358, DOI: 10.1080/10502556.2018.1454198.
- Freid, J. (1968). *Jews and divorce*. New York: Ktav Pub. House.
- Haas, L.L., & Hwang, C.P. (2013). Fatherhood and social policy in Scandinavia. In M.E. Lamb, B.R. Shwalb & D.W. Shwalb, (Eds), *Fathers in cultural context* (PP.303-331). New York: Routledge.
- Habib, C., & Lancaster, S. (2006). The transition to fatherhood: Identity and bonding in early pregnancy. *Fathering a Journal of Theory Research and Practice About Men As Fathers*, 4(3), 235-253, DOI: 10.3149/fth.0403.235/
- Harvey, J.H. & Fine, M.A. (2004). *Children of divorce: Stories of loss and growth*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Jayawickreme, E. & Blackie, L.E.R. (2016). *Exploring the psychological benefits of hardship: A critical reassessment of posttraumatic growth*. Switzerland: Springer.
- Johansson, T., & Andresson, J. (2017). *Fatherhood in transition: Masculinity, identity and everyday life*. London: Palgrave Macmillan.
- Kiiski, J., Maatta, K., & Uusiautti, S. (2013). For better and for worse, or until...: on divorce and guilt. *Journal of Divorce and Remarriage*, 54(7), 519-536, DOI: 10.1080/10502556.2013.828980.
- Kohut, H. (1971). *The analysis of the self*. New York: International Universities Press.

- Kramrei, E., Coit, C., Martin, S., Fogo, W & Mahoney, A. (2007). Post-divorce adjustment and social relationships. *Journal of Divorce and Remarriage*, 46(3-4), 145-166, DOI: 10.1300/j087v46n03_09.
- Krogsrud- Miley, K., O'Melia, M. & DuBois, B. (2013). *Generalist social work practice: An empowering approach*. Boston: Pearson/Allyn and Bacon.
- Kulik, L. (2007). Explaining responses to volunteering: An ecological model. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*. 36(2), 239-255, DOI: 10.1177/0899764006295994.
- Kvale, S. (1996). *Interviews: An introduction to qualitative research interviewing*. Thousand Oaks California: Sage.
- Lamb, M. E. (2000). The history of research on father involvement: An overview. *Marriage & Family Review*, 29, 23-42. doi:10.1300/J002v29n02_03
- Lavee, Y., & Katz, R. (2003). The family in Israel. *Journal of Marriage & Family Review*, 35(1-2), 193-217. DOI: 10.1300/J002v35n01_11
- Lehr, R., & Macmillan, P. (2001). The Psychological emotional impact of divorce: The noncustodial father's perspective. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 82(4), 372-382. DOI:10/1606/1044-3894/186
- Lupton, D., & Barclay, L. (1997). *Constructing fatherhood: Discourses and experiences*. London, UK: Sage.
- Maatta, K. (2011). The throes and relief of divorce. *Journal of Divorce and Remarriage*. 52(6), 415-434, DOI: 10/1080/10502556.2011.592425.
- Maddok, J.W. & Larson, N.R. (2004). The ecological approach to incestuous families. In D.R, Catherall (ed.) *Handbook of stress, trauma and the family*. New York: Brunner Routledge.

- Marmon Grumet, N. (2008). *The intersection of tradition and modernity: An examination of the Interface of taharat hamishpacha and identity among modern orthodox women and men*. P.H.D Dissertation, Bar Ilan University, Ramat Gan.
- Marris, P. (1974). *Loss and change*. London: Routledge.
- Marsiglio, W., Amato, P., Day, R.D., & Lamb, M.E. (2000). Scholarship on fatherhood in the 1990s and beyond. *Journal of Marriage and the Family*, 62(4), 1173-1191.
- Marsiglio, W., & Chohan, M. (2000). Contextualizing father involvement and paternal influence: Sociological and qualitative themes. In H.E. Peters, G.W. Peterson, S.K. Steinmetz, & R.D. Day (Eds), *Fatherhood: Research, interventions and policies*. (pp. 75-95). New York: Haworth.
- McFadden, E.K., & Tamis- LeMonda, C.S. (2013). Fathers in the U.S. In M.E. Lamb, B.R. Shwalb & D.W. Shwalb, (Eds), *Fathers in cultural context* (pp. 250-276). New York: Routledge.
- Meltzer, S. (2011). Our divorce culture: A durkheimian perspective. *Journal of Divorce and Remarriage*, 52(3), 147-163, DOI: 10.1080/10502556.2011.556962.
- Mercadante, C., Taylor, M.F & Pooley, J.M. (2014). I wouldn't wish it on my worst enemy: Western Australian father's perspectives on their marital separation experiences. *Journal of Marriage & Family Review*, 50(4), 318-341.
- Moore, E. (2016). *Divorce, families and emotion work: 'Only death will make us part'*. London: Palgrave Macmillan.
- Mullett, E., & Stolberg, A.L. (2002). Divorce and it's impact on intimate relationships of young adults. *Journal of Divorce and Remarriage*, 38(1-2), 17-38, DOI:10.300/JO87v38no1_02.

- Palkovitz, R. (1997). Reconstructing "involvement": Expanding conceptualizations of men's caring in contemporary families. In A.J. Hawkins & D.C. Dollahite (Eds.), *Generative fathering: Beyond deficit perspectives* (pp. 200-206). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. California: Sage Publications.
- Pirutinsky, S., Schechter, I., Kor, A. & Rosmarin, D. (2015) Family size and psychological functioning in the orthodox jewish community. *Journal of Mental Health, Religion & Culture*, 18(3), 218-230, DOI: 10.1080/13674676.2015.1042851.
- Pleck, J.H. (1998). American Fathering in Historical Perspective. In: K.V. Hansen, A.I. Garey (Eds.), *Families in the U.S.: Kinship and domestic politics*. Philadelphia: Temple University Press.
- Polkinghorne, D.E. (2005). Language and meaning: Data collection in qualitative research. *Journal of Counseling Psychology*, 52(2), 137-145.
- Putnam, R.R (2011). First comes marriage, then comes divorce: A perspective on the process. *Journal of Divorce and Remarriage*, 52(7), 557-564, DOI: 10.1080/10502556.2011.615661
- Roebuck, J. (2011). Doing family, doing gender, doing religion: Structured ambivalence and religion- family connection. *Journal of Family Theory & Review*, 3(3), 179-197, DOI: 10.1111/J.1756-2589.2011.00093.x.
- Sawicki, W. (2011). We are not like other people: Identity loss and reconstruction following migration. In D.L. Harris (Ed.) *Counting our losses: Reflecting on change, loss, and transition in everyday life* (151-163). New York, NY: Routledge.
- Segal- Engelchin, D., Erera, P.I & Cwikel, J. (2005). The hetro- gay family: An emergent family configuration. *Journal of GLBT Family Studies*, 1(3), 85-104, DOI: 10.1300/J461v01n03_04.

- Shalev, O., Baum, N. & Itzhaky, H. (2012). Mate selection and marriage decision in bicultural society: Modern- orthodox in Israel. *Journal of Marriage & Family Review*, 48(2), 210-226, DOI: 10/1080/01494929.2011.650350.
- Shalev, O., Baum, N., & Itzhaky, H. (2012). There's a man in my bed: The first experience of sex among modern orthodox newlyweds in Israel. *Journal of Sex and Marital Therapy*, 39(1), 40-55, DOI: 10.1080/0092623X.2012.675021.
- Shimkowski, J.R., Punyanut- Carter, N., Colwell, M.J. & Norman, M.S. (2018). Perceptions of divorce, closeness, marital attitudes, romantic beliefs and religiosity among emergent adult from divorce and nondivorced families. *Journal of Divorce and Remarriage*, 59(3), 222-236, DOI: 10/1080/10502556.2017.1403820.
- Smith, J.A., Flowers, P & Larkin, M. (2011). *Interpretative phenomenological analysis: theory, method and research*. Los Angeles: Sage.
- Stone, G. (2006). An exploration on factors influencing the quality of children's relationships with their father following divorce. *Journal of Divorce and Remarriage*, 46(1-2), 13-28, DOI: 10.1300/J087v4n01_02.
- Strier, R. (2015). Fathers in Israel: Contextualizing images of fatherhood. In Roopnarine J. (Ed.), *Fathers across cultures: The importance, roles and diverse practices of dads* (pp. 350-367). Wesport, CT: Praeger.
- Triandis, H. C., & Gelfand, M. J. (2012). A theory of individualism and collectivism. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (pp. 498-520). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Varchevker, A. & McGinley, E. (2013). *Enduring migration through the life cycle*. London: Karnac Book Ltd.

Wells, M.B., & Bergnehr, D. (2014). Families and family policies in Sweden. In M. Robila (Ed.), *Handbook of family policies across the globe* (pp. 91-108). New York, NY: Springer.

נספח 1- שאלון סוציו- דמוגרפי :

מסגרות חינוך החל מחטיבת הביניים : תיכון דתי/ ישיבה תיכונית/ ישיבה תיכונית פנימייתית

לימודים בטרם הגיוס, אם היו : ישיבה גבוהה/ ישיבת הסדר/ מכינה קדם צבאית

שירות צבאי : שירות מלא/ שירות צבאי במסגרת ישיבת הסדר

מצב משפחתי כיום : _____

משך שנות הנישואים (בטרם הגירושים) : _____

זמן ההיכרות בטרם הנישואים : _____

גילך בעת הנישואים : _____

גילך בעת הגירושים : _____

מספר ילדים : _____ גילאים : _____

גילאי הילדים בעת הגירושים : _____

רמת דתיות כיום : חרדי- לאומי/ דתי/ דתי- לייט

רמת דתיות בטרם הנישואים : חרדי לאומי/ דתי / דתי- לייט

משמורת ילדים : משמורת אם/ משמורת משותפת/ משמורת אב

הסדרי ראייה : _____

אזור מגורים : _____

נספח 2- מדריך ראיון:

כמי שהתגרש כשילדיו היו בגיל הרך, שתף אותי בחווייתך כאב גרוש בחברה הדתית לאומית

אבהות:

- שתף אותי בחוויית האבהות שלך?
- איזה מין אב היית בעת נישואיך?
- איזה מין אב אתה היום?
- איך, אם בכלל, אתה רואה את ההבדל אם הוא קיים?
- איזה מין אב חלמת שתהיה?
- מהו, אם בכלל, הפער בין המצוי לרצוי?
- איך אתה רואה עצמך כאב מבחינת מעורבות?
- מהן הסיבות לכך?

נישואים ומשפחה:

- שתף אותי בתפיסתך לגבי החינוך למשפחה בחברה הציונית דתית.
- איך אתה מרגיש לגבי החינוך למשפחה בחברה הדתית לאומית?
- מהי עמדתך לגבי ערך זה? (קרי, חינוך למשפחה)
- שתף אותי בחוויית ההתבגרות בחברה הציונית- דתית.
- כיצד הכרת את אשתך לשעבר?
- מה הסיבה שהחלטת להתחתן?
- מה הייתה עמדת הוריד לגבי נישואיך? לגבי בת הזוג שבחרת? לגבי העיתוי לנישואים?
- מה הייתה עמדת ההורים של בת הזוג לגבי הנישואים? לגביך? לגבי העיתוי לנישואים?
- שתף אותי בחוויית חיי המשפחה, בטרם הגירושים?
- שתף אותי בהחלטה להרחיב את התא המשפחתי?
- כיצד דמיינת בעבר את המשפחה שתקים?
- מהן, אם בכלל, תכניותיך לעתיד בהקשר להקמת משפחה? (במידה וישנם תכניות כאלו אז לשאול: מה חשוב לך? מהם, אם בכלל, הלקחים שלמדת?)

גירושים:

- ספר לי על הרקע לגירושים.
- ספר לי על ההחלטה להתגרש (מי יזם, כמה זמן חלף מהמחשבה על גירושים לשיחה על גירושים)
- שתף אותי בתחושותיך במהלך ההחלטה על הגירושים ולאחריה?
- כיצד סביבתך הקרובה קיבלה את הגירושים?
- מה הייתה מעורבותם, אם בכלל, בקבלת ההחלטה?
- כמה זמן חלף מההחלטה על הגירושים עד להליך הפורמלי בבית הדין?
- איך אתה חווה את היחס כלפי גרושים בחברה הדתית?

טופס פנייה להשתתפות במחקר

שלום רב,

אני סטודנטית לתואר שני בביה"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה. במסגרת הלימודים אני עורכת מחקר תיזה העוסק בחוויית אבהותם של אבות גרושים דתיים שהתגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך (עד גיל 6).

מטרת המחקר הינה להבין לעומק את חוויית האבהות שלאחר הגירושים, כיצד היא מתעצבת ומתבטאת לאור משך זמן הנישואים, התפיסה הדתית וגיל הילדים. עד כה, טרם נעשה מחקר הבוחן את האבהות לאור אפיונים ייחודיים אלה.

אנו פונות אליך בבקשה להשתתף במחקר באמצעות ראיון פנים-אל-פנים שיוקלט ויתומלל לצורכי ניתוח הנתונים בלבד על ידי עורכות המחקר. את הראיון תערוך הסטודנטית לתואר שני בעבודה סוציאלית מאוניברסיטת חיפה. משך הראיון יהיה כשעה עד שעה וחצי ובמהלכו תישאל שאלות שאין לגביהן תשובות נכונות או לא. ברצוננו ללמוד מתפיסתך, מחשבותיך, וחוייתך את אבהותך.

במהלך הראיון עלולים לעלות נושאים רגישים, המראיינת מתחייבת לשמור בסודיות מלאה את תוכן השיחות וכן מתחייבת המראיינת לשמור על פרטיותך בכל הנוגע לזהותך. אם תרצה, תוכל להפסיק בכל עת את הראיון, וזאת ללא שיהיה לכך השפעה כלשהי עליך ולא תיפגע מכך בכל דרך שהיא בהמשך.

כל הנתונים המזהים במחקר ישמרו חסויים ולא יהיו זמינים לאף אחד, מלבד צוות המחקר.

תודה מראש על שיתוף הפעולה,

מורן אלוני

פרטי התקשרות: 054-5227986, moranmena@gmail.com

ד"ר חיה קורן

אישור השתתפות במחקר בנושא: חווית אבהותם של אבות דתיים שהתגרשו בעת שילדיהם היו בגיל הרך (0-6).

בניהולה של החוקרת הראשית: ד"ר חיה קורן

אני _____ מאשר שקראתי את המידע שהוצג בפני
והוסבר לי אישית על-ידי החוקרת, אשר התחייבה בפני בכתב, להבטיח סודיות בכל
הנוגע לפרטי האישיים ולכל פרט אחר, שעלול לחשוף את זהותי.
כמו כן, הוסברה לי מטרת המחקר וחשיבותו.
הובהר לי כי ההשתתפות הנה מבחירה בלבד, ואם אסרב להשתתף לא תהיה לכך כל
השלכה לגבי בעתיד.
הובהר לי כי אני יכול להפסיק את השתתפותי בכל שלב שהוא, ולא תהיה לכך כל השלכה
לגבי בעתיד.
אני מסכים להשתתף במחקר זה ומוכן שייעשה שימוש בראיון עמי לצורכי מחקר בלבד.

תאריך: _____ חתימה: _____

Fatherhood experience of modern orthodox divorced fathers who got divorced while their
children were preschoolers (0-6)

Moran Aloni

Abstract

The purpose of this current study is to examine the fatherhood experience of divorced fathers from the modern orthodox society, who got divorced while their children were preschoolers (0-6). The modern orthodox society in Israel moves on a continuum between old and new, between keeping a traditional lifestyle according to the Halacha, and the will to fit in the modern world (Schwartz, 2003). This duality creates contradiction and confusion among the modern orthodox members who feel like they are expected to run a modern lifestyle, which includes academic studies and building a career, while keeping traditional values of family and the commandment to procreate by giving birth. Following divorce, disruption occurs among modern orthodox fathers with filling the great goal of Judaism, which is starting a family. This disruption and its effects on fatherhood and on parental patterns, have not yet been studied.

Following processes of progress and industrialization (Cohen- Israeli & Remennick, 2015 ; Dincer, 2010), the divorce rates, in Israel likewise other countries, are rising (CBS, 2018). As a result of divorce, fathers are forced to adjust and to adopt a new parent model, due to the policy in Israel which tends to see the mother as the natural option for a custodial parent. Except in cases where the mother's lack of efficacy is proven (Mercadante, Taylor & Pooley, 2014). The change in the father status occurring in the last years, is reflected in fathers who are taking an active role in their children's lives and in different organization that helps fathers to exercise their fatherhood in case of divorce. In this study we would like to examine how, if at all, these changes in the father role have been absorbed into the modern orthodox society.

Fifteen semi- structured qualitative interviews with modern orthodox divorced fathers, in the age between 26-41 while divorcing. The age range of marriage is about 20-31 years old. Data analysis was based on Interpretative Phenomenological Analysis (IPA) that aims to offer insights into how a given person, in a given context, makes sense of a given phenomenon. The findings include three main themes, each with its own subthemes: 1. Modern orthodox divorced father's experience of the modern orthodox society: the cultural aspect; a. modern

orthodox father: an experience of distancing and exclusion b. what is the purpose? getting married! c. the marginalized: their place in the modern orthodox society. 2. Modern orthodox divorced father's experience of themselves following the divorce: intrapersonal aspect; a. there are no sacred cows: dealing with loneliness b. religious crisis c. fatherhood as uprooting; c.1 intense longing: the pain of separation c.2 passing time ('pizza father'): the lack of significant paternity c.3 fatherhood in magnifying glass: gender experience c.4 turning point: growth out of crisis. 3. Modern orthodox divorced fathers and their families: interpersonal aspect; a. religious education b. father's families and sense of religiosity: congruence and incongruence.

The discussion addresses fatherhood experience as a need to be seen in different perspectives, which relies on the three themes, described on the findings. The first one (cultural aspect) was described out of sociology perspective. This perspective allows us to discuss different kinds of societies: collectivity and individuality. The second aspect (intrapersonal) was described out of psychological theories on loss and grief regarding the divorce crisis and its effect on fatherhood. In addition growth as a result of the divorce crisis (Posttraumatic Growth) is discussed. At the end of this chapter fatherhood is discussed from the perspective of intergenerational relationship between the divorced fathers and their parents or children.

The findings include theoretical and practical implications. On the theoretical aspect, it can further expand understanding the fatherhood experience of modern- orthodox divorced fathers with its unique characteristics. On the practical aspect, this study shows the need for a supportive environment for divorced fathers and their children in order to help them get through this crisis, which has a deeper meaning in the modern orthodox society. Likewise, the findings refer to issues that can help therapists and professionals get a better understanding of their clients' experience related to the expectations of the modern orthodox society to marry at a very young age, the social anomalies as a result of the divorce, the fathers' difficult experiences as a result of the divorce process, and their expectation to be practice a meaningful fatherhood which at times is perceived as an exception within the religious society. Furthermore, it is important to understand the intense presence of the religious lifestyle and values in the father's life.

**Fatherhood experience of modern orthodox divorced fathers who got divorced while
their children were preschoolers (0-6)**

Moran Aloni

**THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS FOR THE MASTER'S DEGREE**

University of Haifa

Faculty of Welfare and Health Sciences

School of Social Work

November, 2018

**Fatherhood experience of modern orthodox divorced fathers who got divorced while
their children were preschoolers (0-6)**

By: Moran Aloni

Supervised by: Dr. Chaya Koren

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS FOR
THE MASTER'S DEGREE

University of Haifa
Faculty of Welfare and Health Sciences
School of Social Work

November, 2018